

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ ΣΤΗ ΛΑΡΝΑΚΑ

(ΠΙΝΑΚΕΣ XXV-XXVII)

Αθανάσιος Παπαγεωργίου

Ο ναός του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα είναι ένας από τους τρεις κυπριακούς ναούς με τρεις τρούλλους στο «μέσο» κλίτος. Οι άλλοι δύο, είναι ο ναός του Απ. Βαρνάβα, 3 χιλιόμετρα δυτικά της Σαλαμίνας και ο ερειπωμένος ναός που είχε κτισθεί στο διάδρομο που οδηγούσε από τα νότια κλίτη της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου στο βαπτιστήριο που βρισκόταν στα ανατολικά της βασιλικής. Δυστυχώς κανένας από τους τρεις αυτούς ναούς δε σώθηκε στην αρχική του μορφή. Το ανατολικό τμήμα του ναού του Απ. Βαρνάβα καταστράφηκε και έτσι σήμερα ο ναός του Αποστόλου Βαρνάβα διασώζει δύο μόνο τρούλλους¹ κατά τα άλλα όμως ο ναός του Απ. Βαρνάβα είναι όμοιος με το ναό του Αγ. Λαζάρου αφού αποτελείται από συνεχόμενους εγγεγραμμένους σταυροειδείς με τρούλλο.

Ο ναός που κτίστηκε στο διάδρομο που οδηγούσε από τα νότια κλίτη προς το βαπτιστήριο της βασιλικής του Αγ. Επιφανίου στη Σαλαμίνα² ερειλώθηκε τελείως και συνεπώς η ανωδομή του δεν μπορεί να αποκατασταθεί με απόλυτη ακρίβεια. Όμως υπάρχουν αρκετά στοιχεία που βοηθούν στην αποκατάσταση της αρχικής μορφής του ναού σαν μιας τρίκλιτης βασιλικής με τρεις τρούλλους στο μέσο κλίτος και με ημικυλινδρικές καμάρες στα πλάγια κλίτη που επικάθηνται σε σφενδόνια όπως οι καμαροσκέπαστες βασιλικές της Παναγίας και των Ασωμάτων Αφέντρικας Ριζοκαρπάσου.³

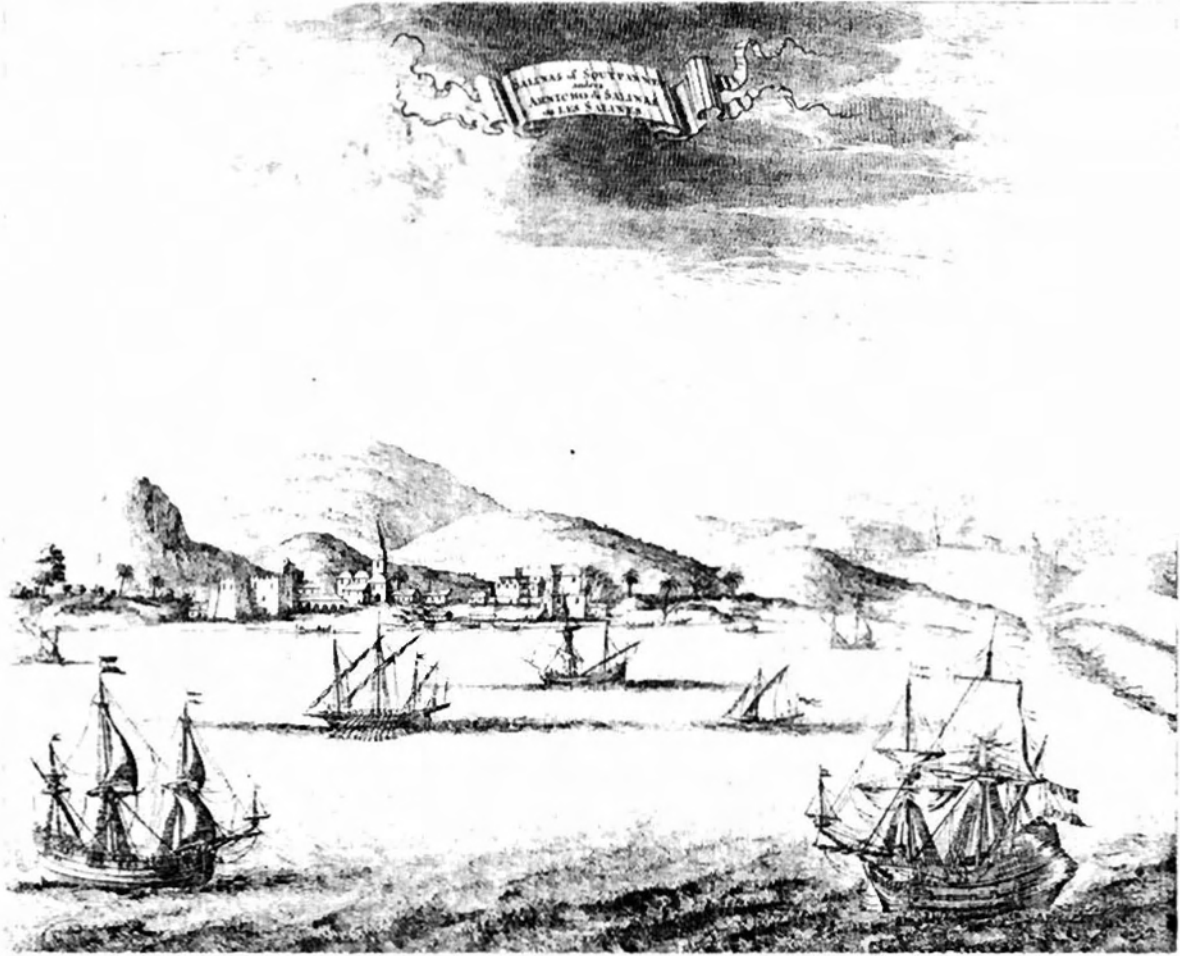
Ο ναός του Αγίου Λαζάρου διασώζεται σε καλύτερη κατάσταση, αν και έχει χάσει τους τρούλλους του και έχει υποστεί πολλές επεμβάσεις στην τοιχοποιία με αποτέλεσμα να μεταβληθούν τελείως οι όψεις του ναού. Οι επεμβάσεις αυτές φαίνεται ότι έγιναν τον 16ο αιώνα, διότι όπως αναφέρουν διάφοροι επισκέπτες της Λάρνακος, ήδη από το 1474 οι τοίχοι του ναού είχαν υποστεί πολλή φθορά. Άλλοι επισκέπτες του τέλους του 15ου και του 16ου αιώ-

να αναφέρουν ότι η εκκλησία ήταν μισοκαταστρεμμένη.⁴ Οι τρούλλοι του ναού όμως διατηρούντο. Η επισκευή των τοίχων του ναού πρέπει να έγινε μετά το 1518, οπότε ο Jacques le Saige αναφέρει ότι ο ναός ήταν καταστρεμμένος, πλην του (ανατολικού) τμήματος στο οποίο ετελείτο η Θεία Λειτουργία και πριν από το 1589 όταν τον επισκέφθη ο Seigneur de Villamont. Όπως αναφέρει ο Seigneur de Villamont η εκκλησία ήταν παλαιά και εφωτίζετο μόνο από το λιγοστό φως που έμπαινε από τις ανοικτές θύρες.⁵ Επομένως τα μεγάλα παράθυρα του βορείου και νοτίου τοίχου είχαν εντοιχισθεί. Είχε προηγηθεί φαίνεται η προσθήκη της νότιας στοάς, αν «ο παράξενος ναός με τις πολλές καμάρες» που αναφέρει ο Conrad Grunberg το 1486 είναι ο ναός του Αγίου Λαζάρου.⁶

1. Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου* (Αθήνα 1935), εικ. 8. *Ιδίον*, «Ο ναός και ο τάφος του Αποστόλου Βαρνάβα παρά τη Σαλαμίνα της Κύπρου», *Κυπριακαί Σπουδαί Α'* (1937), 175-87, A.H.S. Megaw, "Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus, Metropolitan or Provincial?", *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1974), 57-88, *ιδίον*, 78-9. Η πρόταση του Γ. Σωτηρίου για την αρχική μορφή του ναού του Αποστόλου Βαρνάβα (Κ.Σ., Α. 178-180, εικ. 1), δεν μπορεί να γίνει δεκτή. Ο A.H.S. Megaw αφ' ετέρου (*DOP* 28, 78-79) υποστηρίζει ότι το ανατολικό τμήμα του ναού του Απ. Βαρνάβα δεν εκάλυπτετο με τρούλλο αλλά με καμάρες. Τα σωζόμενα ίχνη όμως, στην ανατολική πλευρά του βα διαμερισματος του υφισταμένου ναού μαρτυρούν την ύπαρξη καμάρας ομοίας με τις άλλες δυο καμάρες που καλύπτουν τα γωνιαία διαμερίσματα των δύο συνεχόμενων εγγεγραμμένων σταυροειδών με τρούλλο που αποτελούν το σημερινό ναό του Αποστόλου Βαρνάβα.
2. A.H.S. Megaw, "Archaeology in Cyprus, 1957", *Archaeological Reports for 1957*, 49, εικ. 3. Του ίδιου *DOP* εικ. G,77 και 78.
3. A.H.S. Megaw, "Three vaulted basilicas in Cyprus", *Journal of Hellenic Studies* 66 (1948), 48-56, figs 1-2, και 4.
4. Alessandro Rinuccini, G. Grivaud, *Excerpta Cypria Nova* (Nicosia 1990), 92, Pierre Barbatre to 1480, *Ibid.*, 99. Ανώνυμος Γάλλος to 1480, *Ibid.*, 108.
5. O Jacques le Saige επισκέφθηκε το ναό το 1518, C.D. Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge 1908 (ανατύπωση, Nicosia 1969), 60, Seigneur de Villamont, *Ibid.*, 175.
6. G. Grivaud, *ο.π.π.*, 125.

Οι τρούλλοι του ναού εξακολουθούσαν να υπάρχουν το 1625 όπως αναφέρει ο Pietro della Valle.⁷ Το 1730 ο O. Dapper δημοσίευσε ένα χαρακτηριστικό της Λάρνακας στο οποίο διακρίνεται ο ναός του Αγίου Λαζάρου με τρεις τρούλλους

σκληση του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου του Γ', υποστήριξε ότι οι ναοί του Αποστόλου Βαρνάβα και του Αγίου Λαζάρου «*ιδρύθησαν αρχικῶς εἰς τὸν σταυρικὸν τύπον μὲ πέντε τρούλλους καὶ εἶναι ὅμοιοι μὲ τὸν ἐξαφανισθέν*

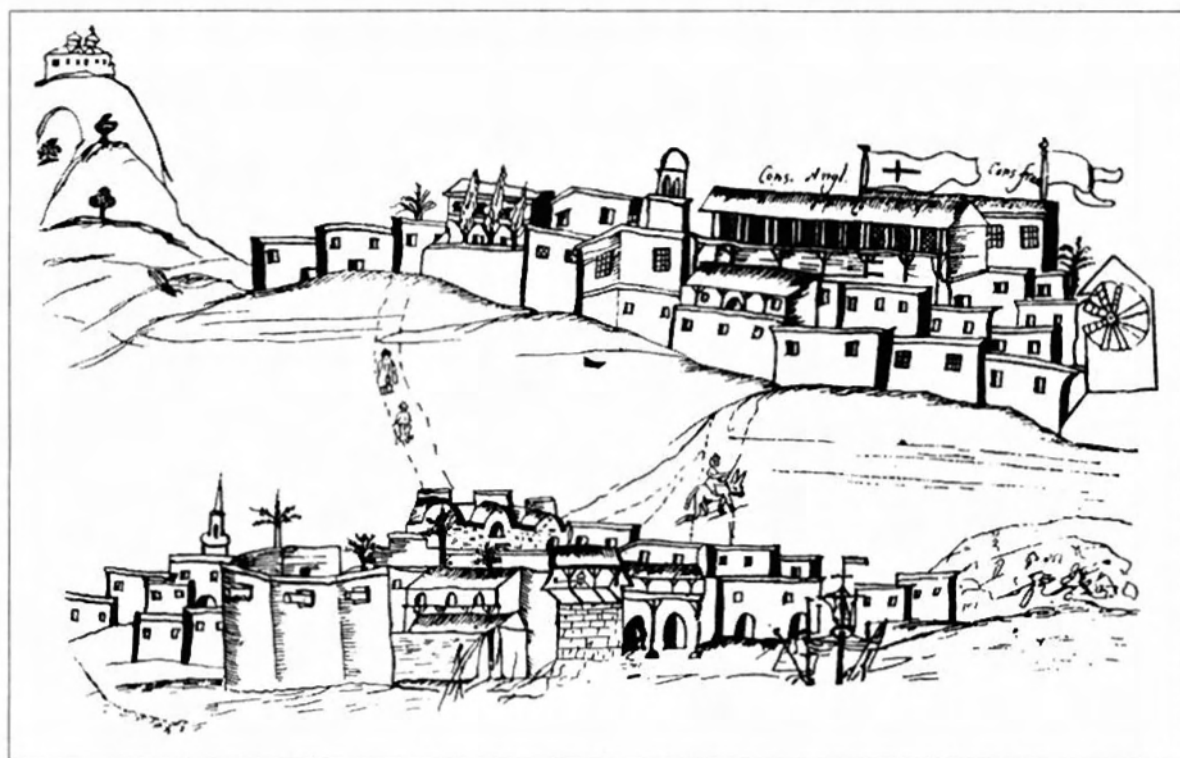

Εἰζ. 1. Η Λάρνακα γα ο ναός του Αγ. Λαζάρου κατὰ τον O. Dapper.

(Εἰζ. 1). Ο Dapper ὁμως δεν επισκέφθηκε την Κύπρο και ὅσα αναφέρει για την Κύπρο και προφανῶς και το χαρακτηριστικό τα ἔχει πάρει ἀπὸ παλαιότερους επισκέπτες της Κύπρου.⁸ Αντίθετα ἤδη το 1727 ο Ρώσος μοναχὸς Βασίλι Μπάροφν ετοχέδισε τον ναὸ του Αγ. Λαζάρου με τους τρούλλους καταστρεμμένους⁹ (Εἰζ. 2).

Το 1931 ο Γ. Σωτηρίου, ανακρινόμενος στην Ακαδημία Αθηνῶν τα προκαταρκτικά ἀποτελέσματα της ἔρευνας των Βυζαντινῶν Μνημείων της Κύπρου, που ἔλαβε ὑστερα ἀπὸ πρό-

7. C.D. Cobham, *ο.π.π.*, 213. Ο Pietro della Valle ἀναφέρει: "I returned early to our vessel and stopped on the way to see a Greek church in the Marina called S. Lazarus... it is very ancient, entirely of stone, its arrangement fantastic though common among the Greeks, for there are three aisles with a roof supported on four piers only and three domes in a row over the middle aisle".
8. O Dapper, *Description exacte des îles de l'Archipel* (La Haye M DCC XXX), 33. Το χαρακτηριστικό βρισκόταν μεταξύ των σελίδων 32 και 33.
9. Α. Στυλιανού, «Αι πληροφορίες του ρώσου μοναχοῦ Βασίλιου Γρηγοροβίτου Βάροφν-Πλάζα-Αί. τοῦ ἄλλου Βασιλίου Μουσολογοβίτου Κυβερνητοῦ τῆς Κύπρου», *Κρητολογία Σπουδαία* ΚΑ (1957), σὺν. 4.

Εικ. 2. Η Σκάλα και ο ναός του Αγίου Λαζάρου και η Λάρνακα κατά τον Β. Μπάροκ.

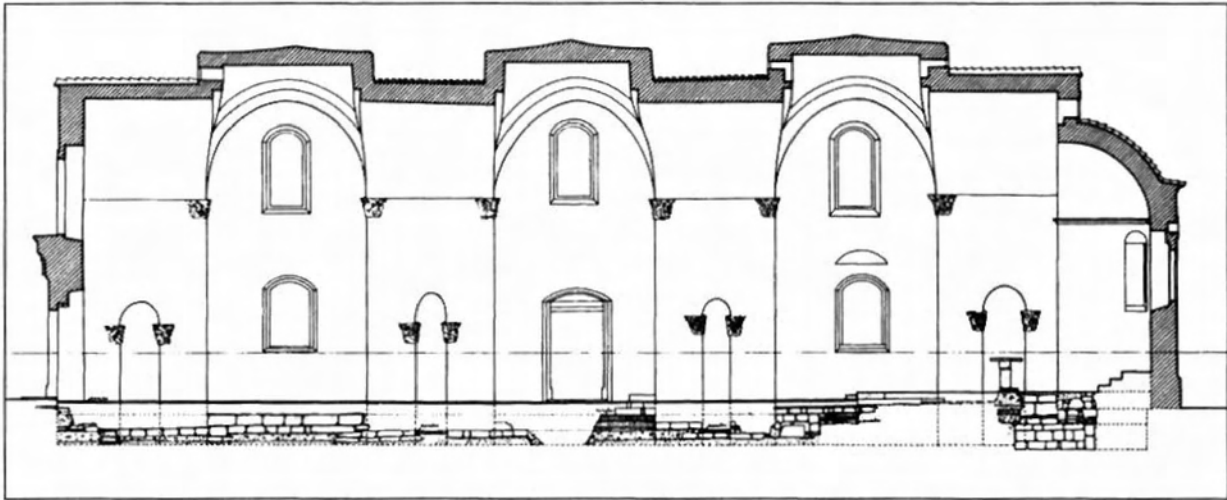
να ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφέντα ναὸν τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας».¹⁰ Ο ενθουσιώδης ιστοριοδίφης ιατρός Ν. Κυριαζής, διευθυντῆς του περιοδικοῦ *Κυπριακά Χρονικά*, ἀνέλαβε να ἀποδείξει τὴν ορθότητα τῆς γνώμης του Γ. Σωτηρίου. Για τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὸ 1932 ἐσκαψε ἐξω τοῦ ναοῦ «πρὸς Β κατὰ τὴν εἴσοδον διὰ τὰς γυναῖκας, ὅπου ἦσαν καταφανῆ ἴχνη θεμελίων, μετὰ δυσκολίας ὅμως ἔνεκα τοῦ ὕδατος. Εἰς βάθος 1,30μ. ἐνρέθη εἰς τὰ θεμέλια μία ἀλλαξ ἐκ Ν. πρὸς Β. ἐντὸς τῆς ὁποίας λείψανα «τσάμπας» (=δοκίδος) ἐκ κρηπίδων καὶ δύο ἔτετρα μὲ διέθνησαν ΑΔ εἰς ἀπόστασιν ἀλλήλων 0,30 «δήμματα» (=ἐνλοδεσιές) προσανῶς πρὸς στερέωσιν τῶν θεμελίων, ἅτινα ἐξετείνοντο εἰς βάθος πλεόν των 2μ. εἶχον πλάτος 1,0μ. καὶ μήκος 4,30 (αὐτ). Τὰ θεμέλια ἐξετείνοντο ἐκ Β πρὸς Ν, ἀντιστοιχοῦντα ἀκριβῶς πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ μεσαίου σταυροῦ. Εἶναι βέβαιον ἐκ τούτου ὅτι ὁ ναὸς προεξετείνεται ἀρχαιότερον κατὰ τὴν διεύθυνσιν ταύτην, καὶ συνεπῶς ὅτι ἴσχυοντο δύο ἐπὶ πλεόν θόλοι. Ὁ ναὸς ὅθεν τοῦ Ἁγίου

Λαζάρου ἀρχικῶς ἦτο πεντάθολος, ὅπως καὶ ὁ τῶν Ἀποστόλων ἐν Κπόλει καὶ δι' ἀγνώστους λόγους κατερρίφθη τὸ ἐπιπλέον σκέλος τοῦ σταυροῦ ἴσως κατὰ τὸ 1750 ὅτε ἐπεσκευάσθη καὶ ἐπεδιορθώθη ὁ ναὸς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κιτίου Μαζαρίου».¹¹ Τότε ὁ Ν. Κυριαζής προχώρησε καὶ στὴν ἀνασκαφὴ ἐντὸς τοῦ ιεροῦ βήματος τοῦ ναοῦ κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν για μελέτη τοῦ τάφου τοῦ Ἁγίου Λαζάρου. Ἀπεκάλυψε τὴν δυτικὴ καὶ τὴν βόρεια πλευρὰ τῆς λεγομένης σαρκοφάγου τοῦ Ἁγίου Λαζάρου χωρὶς να βρεῖ τὴν θρυλουμένη ἀλλόγλωσση ἐπιγραφή «Λάζαρος ὁ τετραήμερος καὶ φίλος

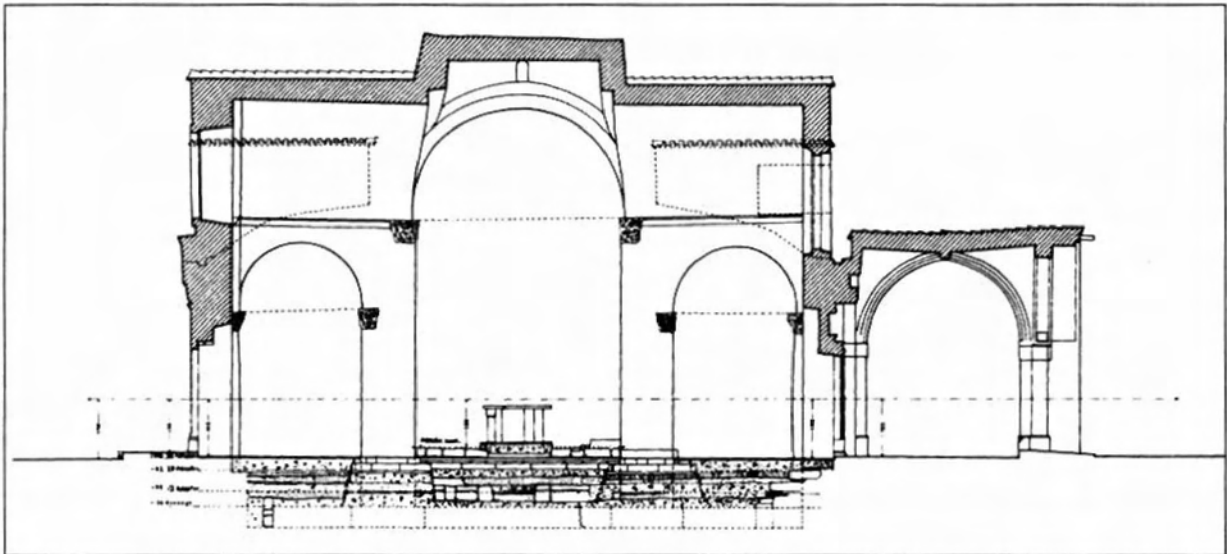
10. Γ. Σωτηρίου, *Τὰ Παλαιохριστιανικά-Βυζαντινά Μνημεία τῆς Κύπρου, Προστικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1931), 483.

11. Ν.Γ. Κυριαζή, «Ναὸς Ἁγίου Λαζάρου», *Κυπριακά Χρονικά* Θ (1933), 314. Ἡ ἀπορία τοῦ Ν. Κυριαζή για τὴν ἀρχαίη μορφή τοῦ ναοῦ (Σταυροειδὴς μορφή με πέντε θρόνους, ὅπως καὶ ὁ χρόνος κατασκευῆς, κατ' αὐτόν, τοῦ βωμίου (για τὸν νοτιῶν σκελὸν τοῦ σταυροῦ) καὶ τοῦ θρόνου τοῦ 1750 εἶναι ἀπὸρρηχτῆ. Βέβαια ὁ Ν. Κυριαζής ἐργασθεὶς τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ ποῦ εἶχε σχεδιάσει ὁ Μπάροκ τὸ 1727 κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψίν του στὴν Κύπρον.

Σχ. 3. Τομή Α-Α'.

Σχ. 4. Τομή Ε-Ε'.

στο βορειοδυτικό τμήμα του ναού. Και οι τρεις τάφοι έχουν κατεύθυνση από δυσμάς προς ανατολάς. Δυστυχώς ούτε νομίσματα, ούτε κεραμική βρέθηκε που θα μπορούσε να βοηθήσει στη χρονολόγηση των τάφων αυτών. Οι τάφοι αυτοί συλήθηκαν στο παρελθόν.

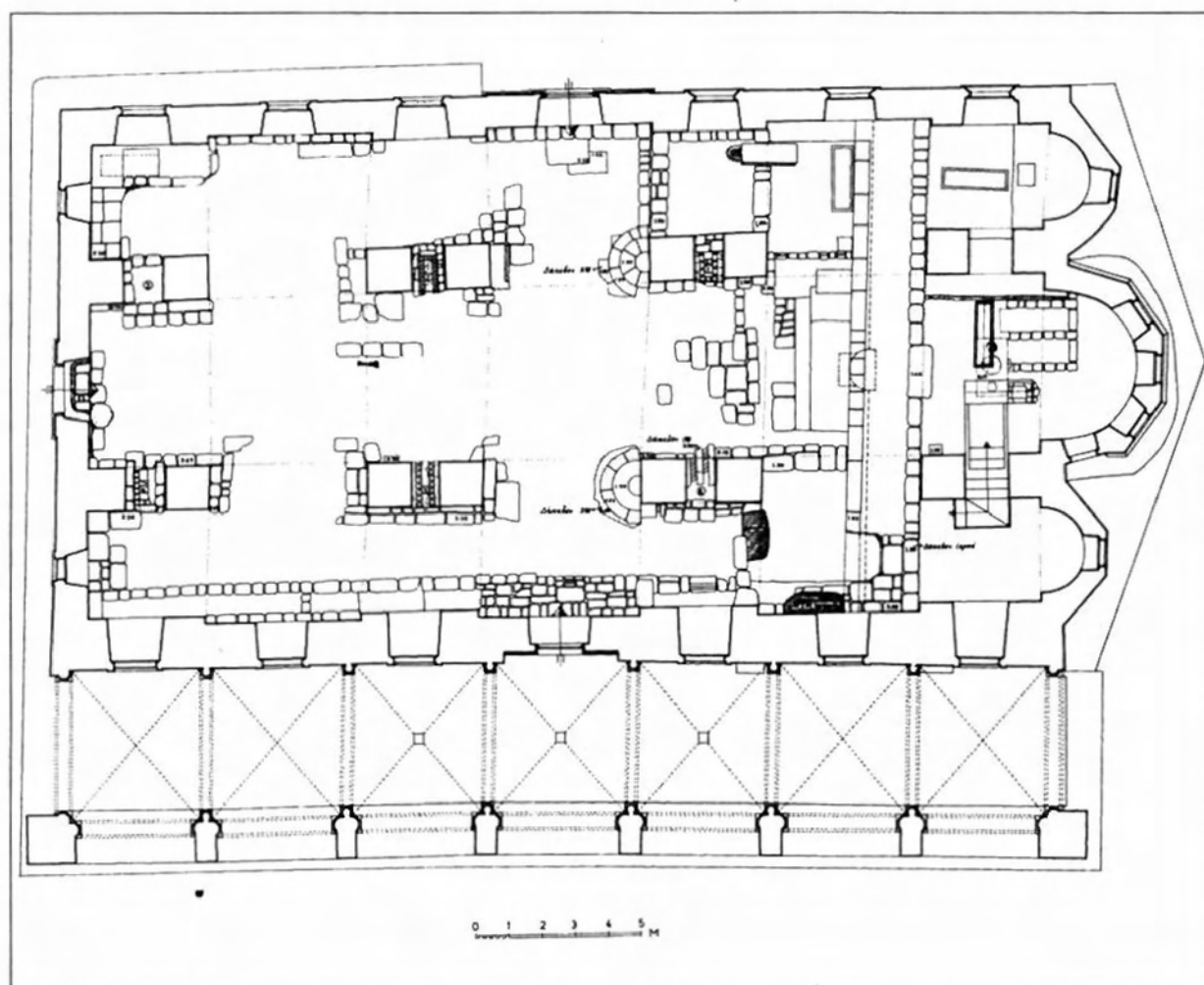
Σ' άλλα τμήματα του ναού βρέθηκαν θεμέλια διαφόρων εποχών κατά το μάλλον ή ήττον ασύνδετα μεταξύ τους. Σημαντικό θεμέλιο τοίχου βρέθηκε κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού και σ' απόσταση 60-90εκμ. απ' αυτόν. Μεγάλο τμήμα του είναι κατασκευασμένο με κανονική εναλλαγή δρομικών και διατόνων λίθων. Αν και αυτό το σύστημα δόμησης παρουσιάζεται στην Κύπρο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο εν τούτοις χρησιμοποιείται μέχρι και τον 6ο αιώνα, όπως φαίνεται από την τοιχοδομία της βασιλικής που ανασκάφηκε γύρω από την εκκλησία της Αγίας Κυριακής στην Κάτω Πάφο (τέλος του 4ου αιώνα) και εκείνη της πρώτης φάσης της βασιλικής της Παναγίας Αφέντρικας του Ριζοκαρπάσου (6ος αιώνας). Το μήκος του θεμελίου αυτού είναι 19,15μ. και το πάχος του κυμαίνεται από 0,35-0,60μ. Η διαφορά στο πάχος οφείλεται σε καταστροφή αλλά και στην επικάλυψη τμήματος του από το νότιο τοίχο του ναού. Στα δυτικά ο τοίχος αυτός ενώνεται με τμήμα θεμελίου μήκους 0,90μ. και πάχους 0,25μ. που ακολουθεί την κατεύθυνση του δυτικού τοίχου του ναού. Το βορειότερο τμήμα του θεμελίου τούτου καλύπτεται από άλλο θεμέλιο πλάτους 0,60μ. που συνεχίζεται σ' όλο το μήκος του δυτικού τοίχου. Άλλα θεμέλια τοίχων, σε ψηλότερο επίπεδο, βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα του ναού. Ο ένας τοίχος που σώζεται σε ύψος 0,60μ. είναι εγκάρσιος προς τον κατά μήκος άξονα του ναού και εφάπτεται της δυτικής πλευράς των ανατολικών πεσσών του ναού. Έχει μήκος 16,25μ. και πλάτος 0,50μ. περίπου. Ο τοίχος αυτός τέμνεται εγκάρσιως από άλλο τοίχο που έχει κατεύθυνση από ανατολάς προς δυσμάς και εφάπτεται της νότιας πλευράς του βορειοανατολικού πεσσού του ναού. Ο τοίχος αυτός έχει μήκος 8,80μ. και πάχος 1μ. και συναντάται στο δυτικό άκρο του με τοίχο που βαίνει από βορρά προς νότο μήκους 3,75μ. στο μέσο του οποίου υπάρχει άνοιγμα πλάτους 1μ. Στο νότιο άκρο του ενώνεται με άλλο τοίχο πάχους 0,75μ. που σώζεται σε μήκος 5,65μ. και βαίνει παράλληλα προς τον τοίχο που εφάπτεται της νότιας πλευράς του βορειοανατολικού πεσσού.

Το αρχικό μήκος του νότιου τοίχου του κτίσματος αυτού είναι όσο και το μήκος του βόρειου τοίχου. Το ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου καταστράφηκε όταν δημιουργήθηκε η κάθοδος προς τη σαρκοφάγο που θεωρείτο ως η σαρκοφάγος που περιείχε τα λείψανα του Αγίου Λαζάρου (βλέπε κάτωψη Σχ. 5). Λείψανα του τοίχου αυτού σώζονται ανατολικότερα. Το μικρό αυτό κτίσμα που περικλείεται από τους τοίχους, που μόλις περιγράφηκαν, δεν φαίνεται πως περιεκλείετο στην ανατολική πλευρά. Οι τρεις κτιστοί τάφοι που βρίσκονται εδώ καλύπτουν την ανατολική πλευρά. Δεν είναι βέβαιο αν τα υπολείμματα ημικυκλικού τοίχου που καλύπτονται από τα θεμέλια της κεντρικής αφίδας του σημερινού ναού (Σχ. 6), ανήκουν εις το κτίσμα αυτό ή είναι τμήμα του πεδίου των θεμελίων της σημερινής κεντρικής αφίδας του ναού.

Είναι όμως βέβαιο ότι τα υπολείμματα αυτά ακολουθούν τροχιά διαφορετική από εκείνη της αφίδας που υπάρχει σήμερα. Θεμέλια τοίχων βρέθηκαν και στα παραβήματα. Εδώ τα θεμέλια αφίδων ακολουθούν την καμπύλη των αφίδων των παραβημάτων (Σχ. 6). Αν και δεν είναι απίθανο τα καμπυλόγραμμα αυτά θεμέλια να αποτελούν μέρος του πεδίου των ημικυκλικών τοίχων των αφίδων των παραβημάτων, εν τούτοις δεν αποκλείεται ν' αποτελούν παλαιότερα κτίσματα. Άλλα θεμέλια βρέθηκαν στο βόρειο άκρο του νοτίου παραβήματος και στο νότιο άκρο του βορείου παραβήματος. Θεμέλια βρέθηκαν και μεταξύ των πεσσών που στηρίζουν την καμάρα μεταξύ του ανατολικού και του κεντρικού τρούλλου, στο μέσο περίπου του βορείου «κλίτους» και εκατέρωθεν των τριών δυτικών πεσσών.

Υπολείμματα θεμελίου τοίχου βρέθηκαν και κατά μήκος του βορείου τοίχου του ναού. Τα θεμέλια αυτά καλύπτονται εν μέρει από το βόρειο τοίχο του ναού (Σχ. 5). Η ερμηνεία των υπολειμμάτων των θεμελίων δεν είναι απόλυτα βέβαιη. Είναι πιθανόν ότι τα θεμέλια αυτά ανήκουν σε μια τρίκλιτη βασιλική, που όπως φαίνεται από το πάχος των θεμελίων, ήταν ξυλόστεγη.¹⁸ Η βασιλική αυτή κατέληγε στ' ανατολικά

18. Οι τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές της πρωτοβυζαντινής περιόδου της Κύπρου είναι πολλές. Charles Delvoye, "L'Art Paléochrétien de Chypre", *XVe Congrès International d'Etudes Byzantines Rapports et Co-Rapports*, A. Papageorgiou, "L'

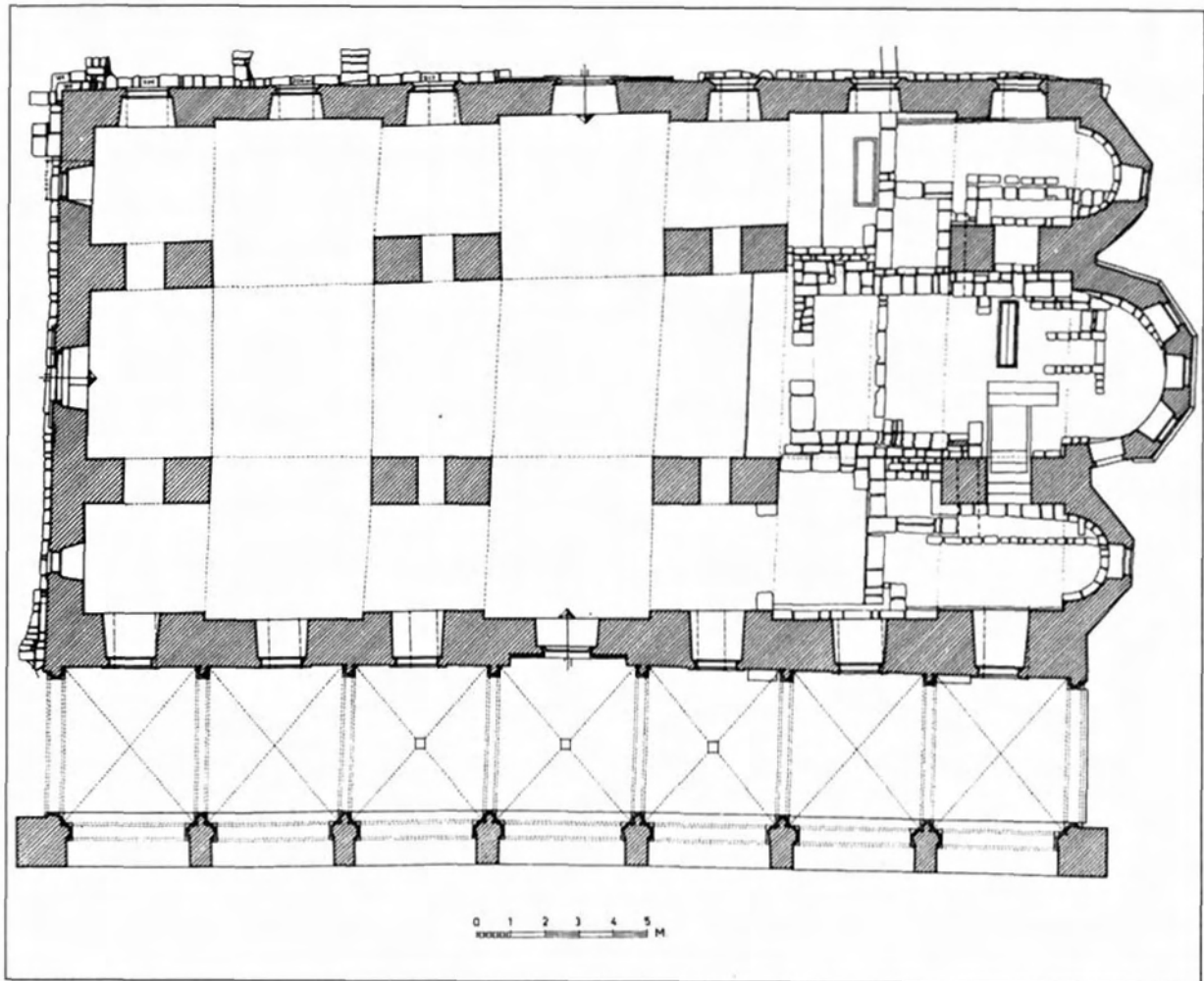
Σχ. 5. Κάτοψη.

σε τρεις ημικυκλικές, εσωτερικά, αφίδες, η εξωτερική πλευρά των οποίων βρίσκεται κάτω από τα θεμέλια των αφίδων του σημερινού ναού. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανέγερση ναών στα ερείπια βασιλικών είναι συνήθης και ο ναός του Αποστόλου Βαρνάβα εκτίσθη πάνω στα θεμέλια της Βασιλικής που είχε κτίσει ο Αρχιεπίσκοπος Ανθέμιος.¹⁹

Η αρχική ξυλόστεγη βασιλική φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των Αραβικών Επιδρομών (649-965) και αντικαταστάθηκε από ένα μικρό ευκτήριο στο ανατολικό τμήμα του μέσου κλίτους της βασιλικής (Σχ. 6) όπως συνέβη και με τη βασιλική των Σόλων, τη βασιλική της Παναγίας Λιμενιώτισσας και την

Architecture Paleochrétienne de Chypre", *XXXII Corso di cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* (Ravenna 1985), 299-324. *Ιδίον*, "Foreign Influences on the Early Christian Architecture of Cyprus", *Acts of the Symposium "Cyprus between the Orient and the Occident"*, Nicosia 8-14 September 1985, (Nicosia 1986), 490-504. Τα τελευταία χρόνια δέκα άλλες τρίκλιτες βασιλικές έχουν ανασκαφεί, στην Καλαβασσό (τρεις), στην Αμαθούντα (τρεις), στο Κούριο, κοντά στη θάλασσα, στην Πάφο στην περιοχή *Τούμπκιλος* και στην περιοχή του Αγ. Κόνωνα στον Αζάμα.

19. Απόστολος Βαρνάβας, Γ. Σωτηρίου, βλ. σημ. 1. A.H.S. Megaw, βλ. σημ. 1. Άγιος Φύλων J. du Plat Taylor-A.H.S. Megaw, "Excavations at Ayios Philon, the Ancient Carpasia, Part II, the Early Christian Buildings", *RDAC* 1981, fig. A και fig. 53 Βασιλικές Αφέντρικας και Σουκάς Ριζοκαρπίσου, *Ιδίον* βλ. σημ. 3. Άγιος Κυπριανός, Α. Παπαγεωργίου, «Ερευνα εις τον ναόν του Αγ. Κυπριανού εις Μένκιον», *RDAC* 1964, 221-36. Άγιος Σπυρίδιον, *ιδίον*, «Ερευνα εν τω ναώ του Αγ. Σπυρίδωνος εν Τρεμετουσιά», *Κυπριακαί Σπουδαί Α'* (1966).

Σχ. 6. Κάτοψη.

βασιλική γύρω από την εκκλησία της Αγίας Κυριακής στην Πάφο. Στην τελευταία αυτή βασιλική ξανακτίσθηκε ευκτήριο στο ανατολικό τμήμα του βόρειου εσωτερικού κλίτους της βασιλικής. Το μικρό ευκτήριο που είχε εσωτερικές διαστάσεις $10,25 \times 5,5$ εκμ. περιλαμβανομένης και της αψίδος, αντικατέστησε ο υφιστάμενος σήμερα ναός.

Ο ναός του Αγίου Λαζάρου έχει εσωτερικές διαστάσεις $28,75 \times 14,65$ μ. χωρίς τις αψίδες. Στ' ανατολικά καταλήγει σε τρεις αψίδες, εσωτερικά περίπου ημικυκλικές και εξωτερικά η μεν κεντρική πεντάπλευρη και οι πλάγιες τρίπλευρες (Σχ. 7). Η μορφή αυτή των αψίδων των Βυζαντινών ναών είναι εξαιρετικά σπάνια στην

Κύπρο. Μόνο οι αψίδες του ερειπωμένου ναού του Αγίου Φίλωνος που βρίσκεται στα ερείπια

17-33. Άγιος Ηρακλείδος, ιδίου. *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964* (Λευκωσία 1965), 3-9. Άλλα παραδείγματα, Εκκλησίες της Παναγίας Κυράς, κοντά στο χωριό Λειβάδι Καρπασίας, Αγγελοκτίστης στο Κίτι, Αχειροποιήτων στη Λάμπουσα, Παναγίας Περγαμηνιώτισσας κοντά στην Αζανθού, Αγίου Τύχωνος στην Αμαθούντα, της Παναγίας Κανακαρίας στη Λυθράγκωμη (A.H.S. Megaw-E.J.W. Hawkins, *The Church of Panagia Kanakaria at Lythrangomi in Cyprus, its Mosaics and Frescoes* (Washington DC 1977), Παναγίας Οδηγήτριας (Bedestan) στη Λευκωσία, του Αγίου Προκοπίου στη Σύγκραση, του Σωτήρος στη Σοτήρα Αμμοχώστου, της Παναγίας Λιμενιώτισσας και της Αγίας Κυριακής στην Κάτω Πάφο, κ.ά.

της Αρχαίας Καρπασίας είναι ακριβώς όμοιες, δηλ. πεντάπλευρη εξωτερικά η κεντρική και τρίπλευρες οι πλάγιες.²⁰ Κατά κανόνα οι αφίδες των Βυζαντινών ναών της Κύπρου, ακόμη και του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη, που κατά τα άλλα επηρεάζονται από την αρχιτεκτονική της Κωνσταντινουπόλεως, είναι ημικυκλικές. Μονο η αφίδα του ναού του Αγίου Νικολάου της Στέγης είναι εξωτερικά τρίπλευρη, αν και το χαμηλότερο τμήμα της είναι ημικυκλικό. Τρίπλευρη εξωτερικά είναι και η αφίδα του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στην ομώνυμη Μονή του Καλοπαναγιώτη.²¹

Οι τοίχοι του ναού είναι κτισμένοι με αδρά πελεκημένους πωρολίθους. Ο βόρειος τοίχος έχει πάχος 0,95-1,00μ. και ο νότιος 1,35-1,50μ. Η διαφορά στο πάχος μεταξύ βορείου και νοτίου τοίχου οφείλεται στην προσθήκη που έγινε στο νότιο τοίχο όταν εκτίσθη η στοά που είναι προσκολλημένη στη νότια πλευρά του ναού. Το αρχικό πάχος του νοτίου τοίχου είναι 0,80-0,85μ. και φαίνεται καθαρά στην τομή κατά πλάτος Z-Z (Σχ. 8). Το πάχος του δυτικού τοίχου είναι 1μ. Το πάχος του τοίχου της κεντρικής αφίδας του ναού είναι 0,80μ. της βόρειας 0,85μ. και της νότιας 0,70μ. Η κεντρική αφίδα έχει χορδή 4,50μ. και βέλος 2,90μ. Η βόρεια αφίδα έχει χορδή 2,70μ. και βέλος 1,30μ. και η νότια χορδή 2,55 και βέλος 1,30μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις επομένως του ναού του Αγίου Λαζάρου είναι μικρότερες εκείνων του ναού του Αποστόλου Βαρνάβα (33×16,65μ. αλλά μεγαλύτερες από εκείνες του ερειπωμένου ναού που κτίσθηκε στο διάδρομο που ενώνει τα νότια κλίτη της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου με το βαπτιστήριο της (24×13,5μ.).²²

Τυπολογικά ο ναός του Αγίου Λαζάρου ανήκει στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Δεν πρόκειται όμως για το συνήθη εγγεγραμμένο σταυροειδή αλλά για ένα σύνθετο, που στην πραγματικότητα αποτελείται από τρεις συνελτγγυμένους εγγεγραμμένους σταυροειδείς με τρούλλο, που έχουν δηλαδή κοινά μια καμάρα και δυο γωνιαία διαμερίσματα. Οι τρούλλοι κάθονται στη διασταύρωση των καμαρών που στηρίζονται σε ισχυρούς ορθογώνιους πεσσούς με διαστάσεις, που ποικίλλουν από 3,60-3,75×1,35-1,40μ. Το κάτω ήμισυ

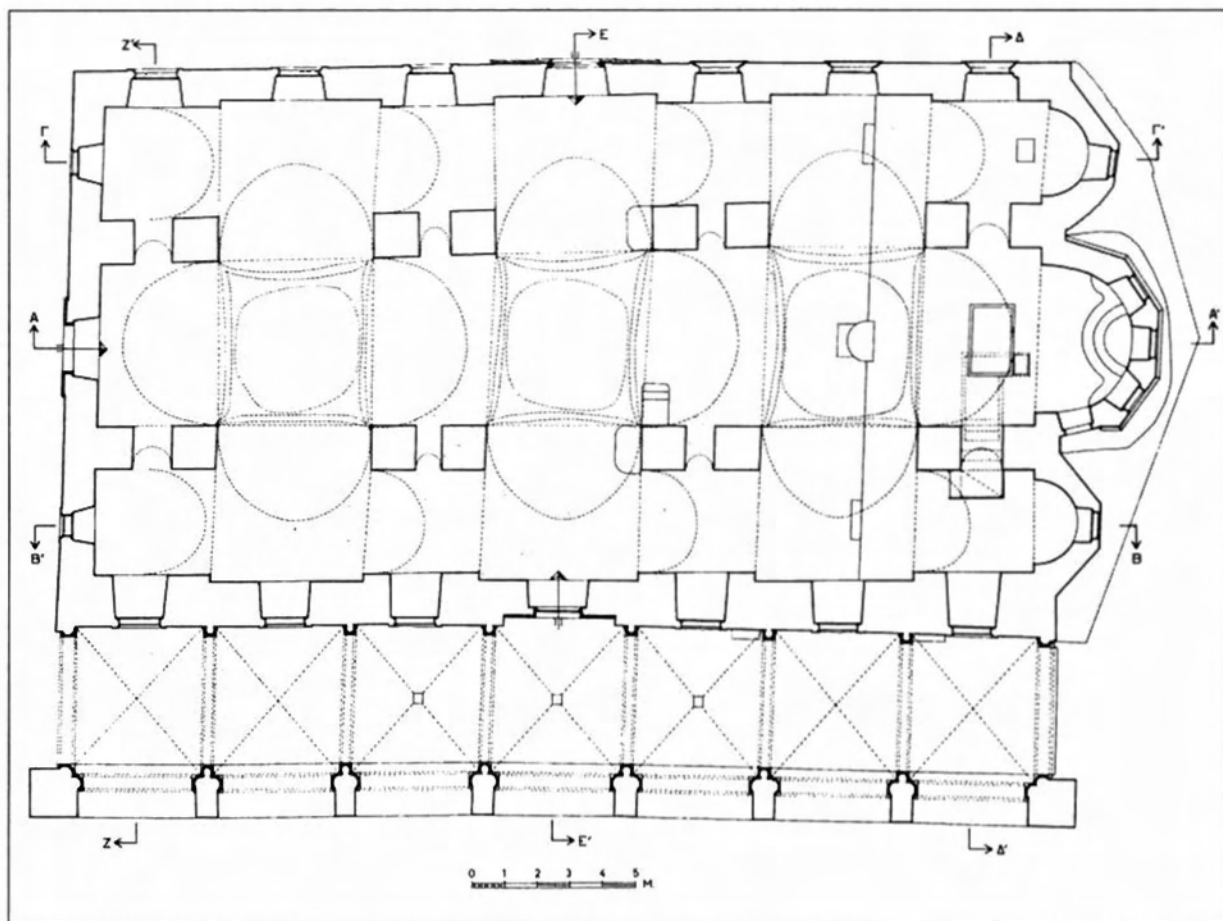
των πεσσών (Σχ. 3 και 6) διατρυπάται από τοξωτά ανοίγματα, πλάτους 1,30μ. των εντοιχισμένων στον ανατολικό τοίχο, 0,80μ. των ελεύθερων και 1,20μ. των εντοιχισμένων στο δυτικό τοίχο πεσσών. Απέναντι από τους πεσσούς, στο βόρειο και το νότιο τοίχο, αναπτύσσονται παραστάδες για να αυξάνουν το πάχος των τοίχων και να εξισορροπούν τις ωθήσεις των καμαρών των γωνιαίων διαμερισμάτων, των οποίων ο άξονας βαίνει παράλληλα με τον κατά μήκος άξονα του ναού. Τούτο παρατηρείται και στο ναό του Αποστόλου Βαρνάβα. Οι παραστάδες όμως στο ναό του Αγίου Λαζάρου έχουν μεγαλύτερο πάχος κάτω και επομένως παρουσιάζονται ελαφρά επικλινείς και όχι κατακόρυφες. Αντί υφαιψιδίων χρησιμοποιούνται στο ύψος της γέννησης των τόξων και των καμαρών παλαιοχριστιανικά και υστερορωμαϊκά κιονόκρανα. Η χρήση υφαιψιδίων μόνο στις γωνίες και όχι σ' όλο το πλάτος των τόξων και των καμαρών παρουσιάζεται σε αρκετούς μεσοβυζαντινούς ναούς όπως στους ναούς της Παναγίας Αγγελόκτιστης στο Κίτι, της Αχειροποιήτου στη Λάμπουσα και του Αγίου Γεωργίου Χορτακιών Σωτήρας.

Το αρχικό δάπεδο του ναού βρέθηκε σε βάθος 0,90μ. κάτω από το δάπεδο που υπήρχε μέχρι το 1972. Το αρχικό δάπεδο του ναού είχαν υπερυψωθεί, σε άγνωστη εποχή κατά 0,47μ. Το δεύτερο αυτό δάπεδο, υπολείμματα του οποίου βρέθηκαν κατά την έρευνα που έγινε το 1972 εκαλύπτετο με γυψομάραμα. Άγνωστο πότε, ίσως τον 19ο αιώνα, έγινε και πάλι επίχωση στο εσωτερικό του ναού και κατασκευάσθηκε τρίτο δάπεδο 0,43μ. πάνω από το δεύτερο δάπεδο. Το τελευταίο αυτό δάπεδο βρισκόταν στο ύψος

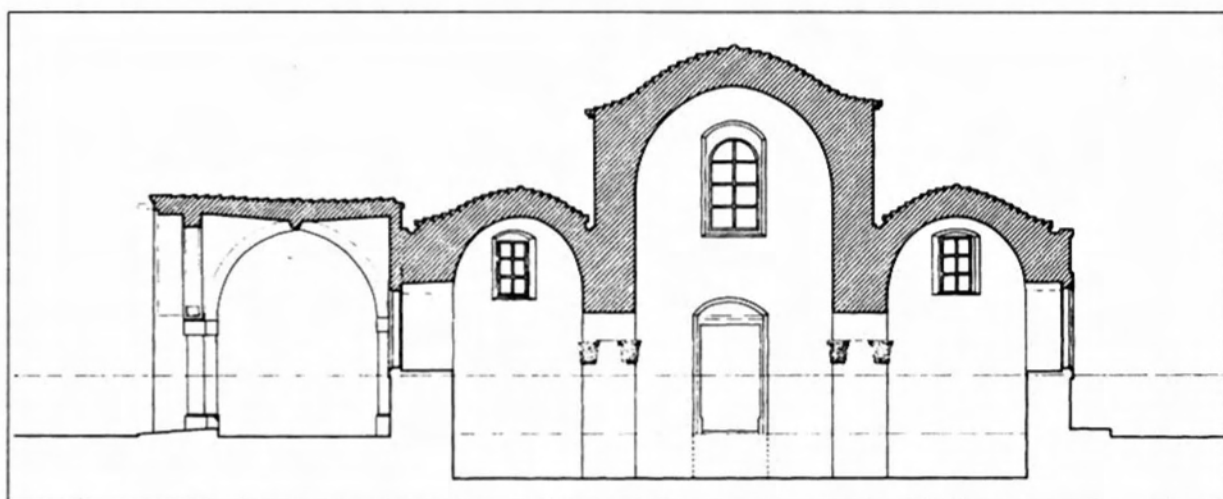
20. Η εξωτερική μορφή της κεντρικής αφίδας του ναού της Παναγίας Χρυσαινωπίσσης στη Λευκωσία, Γ. Σωτηρίου, *ο.π.π.*, εικ. 18 δεν είναι η αρχική. Η κεντρική αφίδα του ναού αυτού ήταν εξωτερικά ημικυκλική *ARDA for the year 1987*, 19. Ημικυκλική ήταν και η νότια αφίδα και όχι τρίπλευρη όπως είναι σήμερα *ARDA for the year 1987*, 19.

21. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου της Στέγης χρονολογείται στον 11ο αιώνα. Κάτοψη του ναού Α. Παπαγεωργίου, "The Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus", *Rayonnement Grec. Hommages à Charles Delvoye* (Bruxelles), 437-448, fig. b. Το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστή μπορεί να χρονολογηθεί, στην αρχική του μορφή, στις αρχές του 12ου αιώνα, όπως φαίνεται από τα υπολείμματα των τοιχογραφιών του. Βλ. Κάτοψη, Γ. Σωτηρίου, *ο.π.π.*, εικ. 17.

22. Βλ. σημειώσεις 1 και 2 πιο πάνω.

Σχ. 7. Κάτοψη.

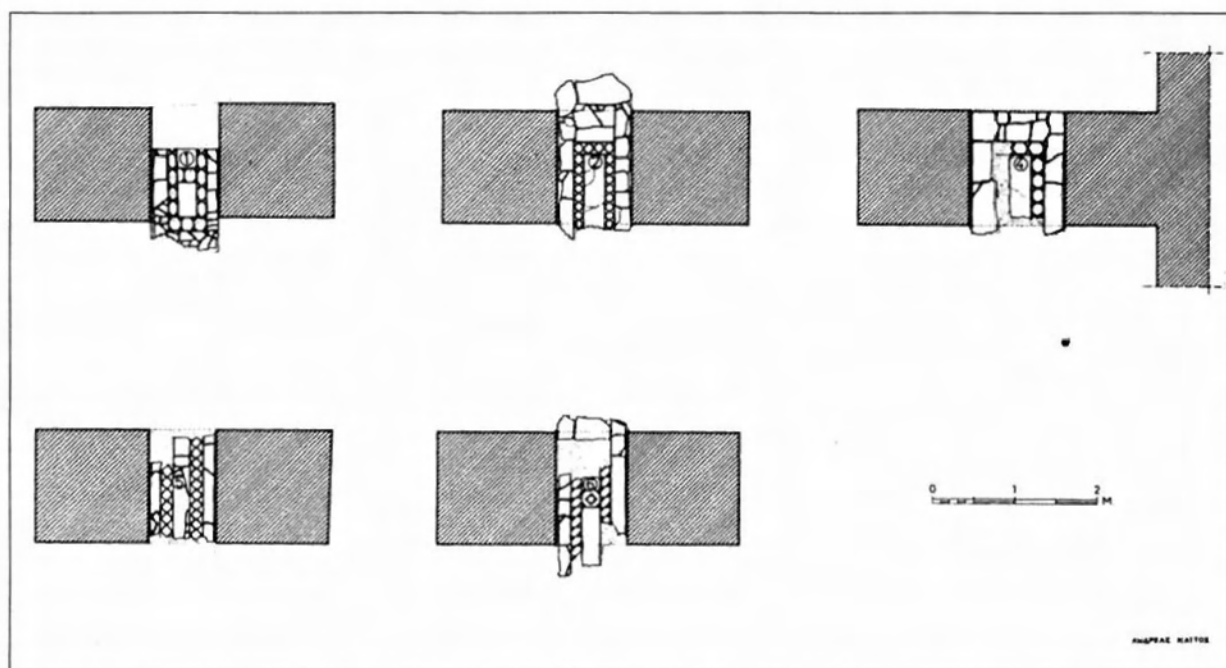

Σχ. 8. Τομή Z-Z.

της εξωτερικής αυλής. Η ανύψωση του δαπέδου κατά 0,90μ. είχε σαν συνέπεια την αλλοίωση των αναλογιών ανάμεσα στο μήκος, το πλάτος και το ύψος του εσωτερικού του ναού. Μετά τη συμπλήρωση των επισκευών του ναού του Αγίου Λαζάρου, απεφασίσθη, αφού ελήφθησαν τα απαραίτητα μέτρα στεγανοποίησης του δαπέδου και των βυθισμένων στο έδαφος τμημάτων των τοίχων του ναού ώστε να προστατεύεται από την υγρασία,²³ να αποκατασταθεί το δάπεδο στην αρχική του θέση. Το αρχικό δάπεδο, που αποτελείτο από μαρμαροθήτημα σώθηκε στα τοξωτά ανοίγματα, του νοτιοδυτικού εντοιχισμένου πεσσού και των τεσσάρων ελεύθερα ισταμένων πεσσών (Σχ. 5 και 9).

Ο ναός του Αγίου Λαζάρου έχει σήμερα

του Αγίου Λαζάρου είχαν αρχικά τρεις θύρες στο δυτικό τοίχο, όπως ο ναός του Απ. Βαρνάβα²⁴ και οι καμαροσκέπαστες βασιλικές της Παναγίας και των Ασωμάτων της Αφέντρικας στ' ανατολικά του Ριζοκαρπάσου και της Παναγίας στην τοποθεσία Συκά στα νοτιοδυτικά του Ριζοκαρπάσου.²⁵ Τρεις αρχικά θύρες στο δυτικό τοίχο είχε και ο πεντάτρουλλος ναός των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος στην Περιστερώνα Λευκωσίας²⁶ και πιθανώτατα και ο ναός της Αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου. Δυστυχώς ο δυτικός τοίχος του ναού της Αγίας Παρασκευής κατεδαφίσθη τον 19ο αιώνα για να απεκταθεί ο ναός στα δυτικά. Υπολείμματα των πλαγίων θυρών του δυτικού τοίχου του να-

Σχ. 9. Λεπτομέρειες δαπέδων.

τρεις εισόδους, από μία στο μέσο του νοτίου, του δυτικού και του βόρειου τοίχου του ναού, πού όπως φαίνεται και από το ύψος στο οποίο βρίσκονται πάνω από το αρχικό δάπεδο, είναι πολύ μεταγενέστερες, αφού είναι μεταγενέστερες και αυτού του δεύτερου δαπέδου του ναού. Είναι μάλλον βέβαιο, ότι οι θύρες στο μέσο του βόρειου και του νότιου τοίχου του ναού ανοίχθηκαν πολύ μεταγενέστερα, αφού καταστράφηκαν τα παράθυρα που υπήρχαν εκεί. Ο ναός

23. *Annual Report of the Department of Antiquities for the year 1972*, 14· *Annual Report of the Department of Antiquities for the year 1973*, 16.

24. Α. Παπαγεωργίου *Η Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964* (Λευκωσία 1965), 18-9, βλ. εικ. 8.

25. A.H.S. Megaw, "Three Vaulted Basilicas in Cyprus", *Journal of Hellenic Studies* LXI (1946), 48 figs 1,2,7 and 12.

26. Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου* (Αθήνα 1935), εικ. 10.

ού του Αγίου Λαζάρου διακρίνονται στην εσωτερική όψη του τοίχου τούτου. Η νότια θύρα του δυτικού τοίχου που έχει καταστραφεί και εντοιχισθεί είχε πλάτος 1,18μ. και η βόρεια παρεια της σώζεται σε ύψος 2,30μ. (Πίν. XXXVII: 1) Η βόρεια θύρα του δυτικού τοίχου έχει καταστραφεί περισσότερο. Το πλάτος της θύρας αυτής ήταν 1,06μ. Η κεντρική θύρα του δυτικού τοίχου ήταν πιο στενή από τη σημερινή. Η αρχική θύρα κατεστράφη όταν διευρύνθηκε και το ύψος της αυξήθηκε, λόγω της υπερύψωσης του αρχικού δαπέδου κατά 0,90μ. Π' αυτό και το τόξο που την καλύπτει είναι χαμηλωμένο όπως τα τόξα των παραθύρων που ανοίχθηκαν στους μακρούς τοίχους κατά τον 18ο αιώνα. Τα τόξα των αρχικών θυρών του δυτικού τοίχου της εκκλησίας του Αγίου Λαζάρου πρέπει να ήταν ημικυκλικά, όπως τα τόξα των θυρών των δυτικών τοίχων των ναών που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Σήμερα στους μακρούς τοίχους του ναού του Αγίου Λαζάρου υπάρχουν δυο σειρές παραθύρων στα τύμπανα των τοίχων που φράσσουν τις κεραίες του σταυρού (Σχ. 10 και 11). Έτσι σήμερα έχουμε τρία παράθυρα πάνω και έξι παράθυρα κάτω τόσο στο βόρειο όσο και στο νότιο τοίχο. Τα τόξα των παραθύρων της πάνω σειράς είναι σχεδόν ημικυκλικά ενώ τα τόξα των παραθύρων της κάτω σειράς είναι χαμηλωμένα και χαρακτηριστικά της περιόδου της τουρκοκρατίας (1570-1878). Παράθυρα της μορφής αυτής συναντούμε στους ναούς του Αρχαγγέλου στα Πέρα, στα καθολικά των Μονών Αγ. Ηρακλειδίου, στο Πολιτικό, Αγ. Παντελεήμονος Αχεράς, του Αρχαγγέλου Αναλυόντα, στον Καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη στη Λευκωσία, στους ναούς του Αγίου Δομετίου στον Άγιο Δομέτιο, της Παναγίας στους Καπέδες, του Αγίου Γεωργίου της Άρπρας, κ.ά., που κτίστηκαν κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Όπως αποκαλύφθηκε μετά από την αφαίρεση των στρώματων γύψου που κάλυπτε εσωτερικά τους τοίχους του ναού του Αγίου Λαζάρου τα παράθυρα αυτά αντικατέστησαν άλλα παλαιότερα που είχαν εντοιχισθεί. Τα παράθυρα αυτά φαίνεται ότι ανοίχθηκαν κατά τον 17ο ή 18ο αιώνα. Σημείωμα στον κώδικα Γ της Μητροπόλεως Κιτίου του έτους 1781 αναφέρει «άνννημα των τεσσάρων παραθύρων».²⁷ Ποιά

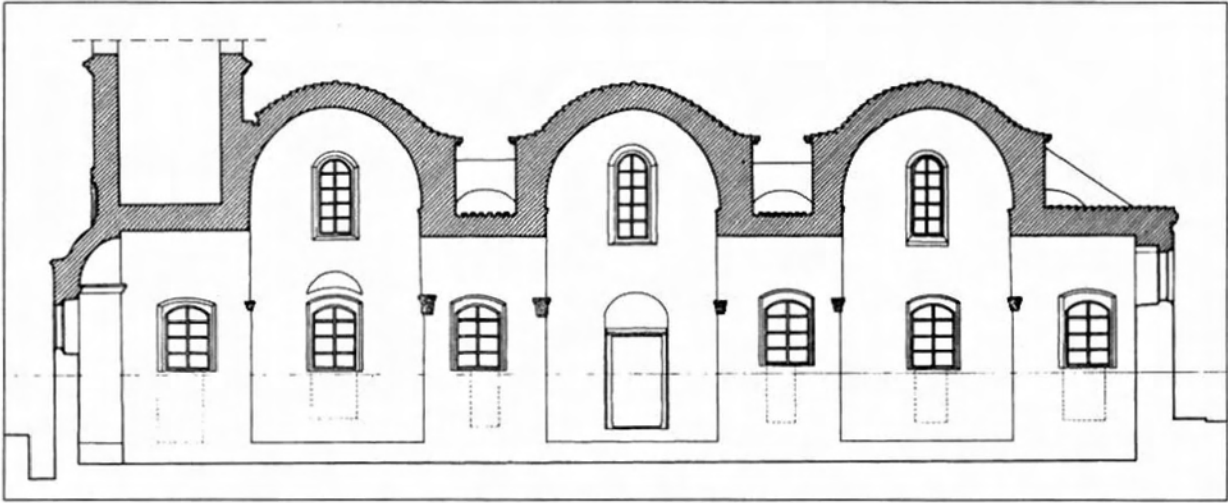
είναι τα παράθυρα αυτά δεν μπορεί να καθορισθεί σήμερα. Στην κεντρική ασίδα υπάρχουν παράθυρα με ημικυκλικά τόξα, ενώ στις πλάγιες ασίδες τα παράθυρα έχουν χαμηλωμένα τόξα (Σχ. 12).

Το πλάτος των παραθύρων της κάτω σειράς του βορείου τοίχου κυμαίνεται μεταξύ 1,25 και 1,30μ. Το ίδιο πλάτος έχουν και τα κάτω παράθυρα, του νοτίου τοίχου. Το μέγιστο ύψος των παραθύρων αυτών, στο μέσο του χαμηλωμένου τόξου είναι 2μ. Αντίθετα τα παράθυρα που ανοίγονται ψηλά στα τύμπανα που φράσσουν τις καμάρες των τριών κεραιών του σταυρού είναι πιο στενά. Εκείνα του νοτίου τοίχου 0,85μ. και εκείνα του βορείου τοίχου 0,95μ. Το ύψος όμως των παραθύρων ποικίλλει. Έτσι το παράθυρο του τυμπάνου, που κλείει τη νότια καμάρα του ανατολικού τρούλλου, έχει ύψος στο κέντρο του ημικυκλικού τόξου 2,10μ. εκείνο του τυμπάνου της καμάρας του μέσου τρούλλου 2,40μ. και εκείνο του τυμπάνου της νότιας καμάρας που στηρίζει το δυτικό τρούλλο 2,25μ. Τα παράθυρα του βορείου τοίχου έχουν ύψος 2,15μ. το δυτικό 2,10 το μέσο και 2,25μ. το ανατολικό.

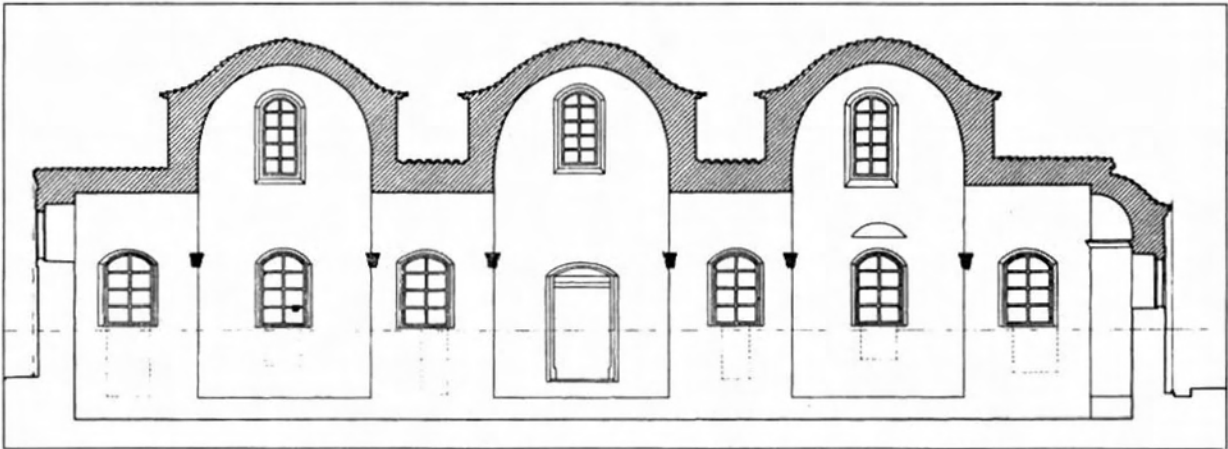
Τα κάτω παράθυρα του βορείου και του νοτίου τοίχου του ναού είδαμε ότι ανοίχθηκαν κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Τα παράθυρα αυτά ανοίχθηκαν στη θέση άλλων, προφανώς των αρχικών παραθύρων του ναού, τα οποία είχαν εντοιχισθεί πολύ παλαιότερον (βλ. πιο πάνω σελ. 205). Τα εντοιχισμένα αυτά παράθυρα αποκαλύφθηκαν μετά την αφαίρεση του παχέος στρώματος γύψου που κάλυπτε τους τοίχους του ναού κατά τη διάρκεια των επισκευών που έγιναν μεταξύ 1969 και 1973 και πιο συγκεκριμένα το 1972.²⁸ Τα παράθυρα αυτά δεν έχουν το ίδιο ύψος και το ίδιο πλάτος. Μερικά απ' αυτά φθάνουν σχεδόν μέχρι το δάπεδο. Ενώ όμως το πλάτος των παραθύρων αυτών είναι φανερό, το ύψος, μ' εξαίρεση το ύψος

27. Ν.Γ. Κυριαζή, «Ο ναός του Αγίου Λαζάρου», *Κυπριακά Χρονικά* Στ' (1929), 39. Στο κάτω ανατολικό παράθυρο του βορείου τοίχου είναι λαξευμένη η ημερομηνία 16-69, Αύγουστο, 10, και στην ανατολική πλευρά του ίδιου παραθύρου 1882. Χ. Χαπαϊωάννου, *Ο Άγιος Λάζαρος* (εν Λάρνακι 1912), 27. Ν.Γ. Κυριαζή, «Ο ναός του Αγίου Λαζάρου», *Κυπριακά Χρονικά* Στ' (1929), 36.

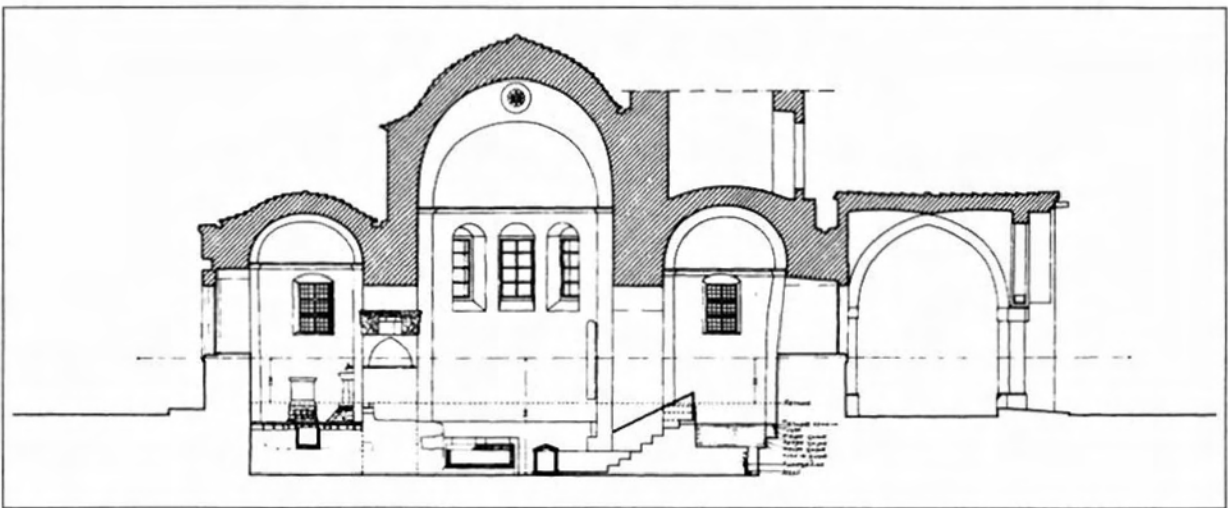
28. *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities for the year 1972* (Nicosia 1972), 14.

Σχ. 10. Τομή Β-Β'.

Σχ. 11. Τομή Γ-Γ'.

Σχ. 12. Τομή Δ-Δ'.

εκείνων που βρίσκονται στα τύμπανα των καμαρών που στηρίζουν από βορρά και νότο τον ανατολικό τρούλλο, δεν μπορεί να καθορισθεί, λόγω δραστηκής επέμβασης στην τοιχοδρομία του βόρειου και νότιου τοίχου στο παρελθόν. Έτσι, αρχίζοντας από τα δυτικά, τα αρχικά παράθυρα του βόρειου τοίχου έχουν πλάτος 1,20μ. στο τύμπανο της καμάρας που στηρίζει το δυτικό τρούλλο, 0,75μ. στο γωνιαίο διαμέρισμα μεταξύ του δυτικού και του κεντρικού τρούλλου, 0,80μ. στο γωνιαίο διαμέρισμα μεταξύ του κεντρικού και του ανατολικού τρούλλου και 1,30 στο ανατολικό γωνιαίο διαμέρισμα. Τα παράθυρα του νότιου τοίχου, από τ' ανατολικά προς τα δυτικά έχουν πλάτος 1,30 στο ανατολικό γωνιαίο διαμέρισμα, 1,30 στο τύμπανο που κλείει τη νότια καμάρα που στηρίζει τον ανατολικό τρούλλο, 0,78 στο γωνιαίο διαμέρισμα μεταξύ του ανατολικού και κεντρικού τρούλλου, 0,75 στο γωνιαίο διαμέρισμα μεταξύ του κεντρικού και του δυτικού τρούλλου, 0,90 στο τύμπανο της νότιας καμάρας που στηρίζει το δυτικό τρούλλο και 1,18μ. στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα του δυτικού τρούλλου. Το ανατολικό παράθυρο του νότιου τοίχου, το δυτικό παράθυρο και το παράθυρο στο γωνιαίο διαμέρισμα μεταξύ του δυτικού και του κεντρικού τρούλλου στο βόρειο τοίχο βρίσκονται πλησιέστερα προς το δάπεδο, αφού απέχουν μόλις 0,60μ. απ' αυτό. Το ύψος των άλλων παραθύρων από το δάπεδο κυμαίνεται από 1,05-1,25μ. Το συνολικό ύψος του παραθύρου στο τύμπανο που κλείει τη νότια καμάρα που στηρίζει τον ανατολικό τρούλλο είναι 4,20μ. και του έναντι παραθύρου του βόρειου τοίχου 3,85μ.

Το μέγεθος και η μορφή των παραθύρων αυτών είναι μοναδικά στην Κύπρο. Δεν είναι γνωστό αν στο ναό του Αλοστόλου Βαρνάβα υπήρχαν παρόμοια παράθυρα γιατί οι τοίχοι του ναού στο εσωτερικό καλύπτονται από παχύ στρώμα γύψου. Δυστυχώς το ύψος στο οποίο σώθηκαν οι τοίχοι του ερειπωμένου ναού που κτίστηκε στο διάδρομο που οδηγεί από τα νότια κλίτη στο βαπτιστήριο της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου, είναι χαμηλό και έτσι δεν γνωρίζουμε αν υπήρχαν παράθυρα στο βόρειο και το νότιο τοίχο. Βέβαιο είναι ότι στους μακρούς τοίχους των καμαροσκέπαστων βασιλικών της Παναγίας και των Ασωμάτων Αφέντρικας, της Παναγίας στη Συκάδα του Ριζοκαρπάσου και της Αγίας Βαρβάρας νοτίως της

Καρόβιας δεν υπήρχαν παράθυρα. Στο βόρειο τοίχο της 2ης φάσης του ναού της Παναγίας της Κανακαρίας υπάρχουν 3 μικρά παράθυρα. Μόνο στην πρώτη αναστήλωση της βασιλικής με πεσσοστοιχίες που αντικατάστησε την πρώτη βασιλική ο Α.Η.Σ. Megaw προτείνει μικρά παράθυρα. Χωρίς παράθυρα, αρχικά, φαίνεται ότι ήταν και οι τοίχοι των δυο πεντάτρουλλων ναών της Κύπρου, της Αγίας Παρασκευής της Γεροσκήπου και των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος στην Περιοτερώνα Λευκωσίας.²⁹

Τα μακρόστενα, λοιπόν, παράθυρα του βόρειου και του νότιου τοίχου του ναού του Αγίου Λαζάρου, που στα τύμπανα των καμαρών συνδυάζονται με παράθυρα πάνω απ' αυτά, είναι εντελώς ξένα προς την αρχιτεκτονική των Βυζαντινών ναών της Κύπρου. Ξένα είναι και προς τη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική της Συρίας και της Μικράς Ασίας. Στη Μικρά Ασία μόνο η εκκλησία στο Dereagzi έχει επάλληλα παράθυρα, φαίνεται όμως ότι η εκκλησία αυτή έχει επίσης κωνσταντινουπολίτικες επιδράσεις.³⁰ Μόνο στην Κωνσταντινούπολη υπάρχουν ναοί με επάλληλα παράθυρα στενόμακρα που φθάνουν μέχρι σχεδόν το δάπεδο.³¹

Το αρχικό δάπεδο του ναού καταστράφηκε. Σώθηκαν όμως μερικά λείψανα του δαπέδου

29. Παναγία Αφέντρικα Ριζοκαρπάσου, Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, εικ. 11α και 15α, των Ασωμάτων Αφέντρικας, στο ίδιο 11β. Της Παναγίας της Συκάς, Ριζοκαρπάσου και της Αγίας Βαρβάρας της Κορόβιας δεν έχουν δημοσιευθεί φωτογραφίες. Για την Αγία Παρασκευή της Γεροσκήπου και το ναό των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος βλ. Γ. Σωτηρίου, *ο.π.π.*, πίν. 22α-β, ναός Αγίας Παρασκευής Γεροσκήπου, πίν. 20α-β, ναός Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος. Για το ναό της Παναγίας Κανακαρίας Α.Η.Σ. Megaw-E.J.W. Hawkins, *The Church of Panagia Kanakaria at Lythrangomi in Cyprus, its mosaics and frescoes* (Washington D.C. 1977), 18εξ. και σχ. F και εικόνες 1, 4, 10 και 11.

30. Butler, *Early Churches in Syria* (Princeton 1929), G. Thalenko, *Villages Antiques de la Syrie du Nord*, I-III (Paris 1953-1958), G. Thalenko-E. Baccache, *Eglises de village de la Syrie du Nord* (Paris 1979), W. Ramsey-G.L. Bell, *The Thousand and one churches* (London 1909) R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (3rd edition 1979), Cyril Mango, *Byzantine Architecture* (New York 1975), S. Eyice, *Karadag Bimbirkilisse ve Karaman* (Istanbul 1971). Για την εκκλησία στο Dereagzi James Morganstern, "The Church at Dereagzi", *DOP* 22 (1968), 218.

31. R. Krautheimer, *ο.π.π.*, εικ. 258, 308-315 C. Mango, *ο.π.π.*, εικ. 221-225 Th. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul* (Pennsylvania 1976), 2-4, 2-3, 22-4, 9-6, 18-1, 18-4, 18-5, 18-7, 18-9, 24-3, 24-5, 24-6, 35-2, 35-8, 35-13, 35-15, 35-20.

μέσα στις διόδους των τεσσάρων ελεύθερα ισταμένων πεσσών και τη δίοδο της νοτιοδυτικής αντηρίδας. Η επίστρωση των δαπέδων των ναών στην Κύπρο με μαρμαροθέτημα (opus sectile) ουσιαστικά εγκαταλείπεται μετά τον 7ο αιώνα. Εξ' όσων γνωρίζω μαρμαροθετήματα σε ναούς μετά τον 7ο αιώνα σώθηκαν σ' ελάχιστες εκκλησίες και σε δυο τουλάχιστο περιπτώσεις πρόκειται για μαρμαροθετήματα πρωτοβυζαντινά, στις εκκλησίες της Αχειροποιήτου στη Λάμπουσα και της Παναγίας Αφέντρικας στο Ριζοκάρπασο, που διατηρήθηκαν σε μεταγενέστερους ναούς που κτίστηκαν στα ερείπια παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Σε μια άλλη περίπτωση, στο Bedestan στη Λευκωσία (ναός της Παναγίας Οδηγήτριας ή Χρυσοδοήτριας όπως την αποκαλεί ο Στέφανος Λουζινιάν³² πρόκειται επίσης για δάπεδο παλαιοχριστιανικό. Στην περίοδο των Αραβικών επιδρομών 653-680 χρονολογείται το δάπεδο παραρτήματος της βασιλικής της Παναγίας Λιμενιώτισσας. Μόνο στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντι, σώθηκε μαρμαροθέτημα που ανήκε στο καθολικό που κατεδαφίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, και ίχνη μαρμαροθετήματος στο συνεχόμενο με το καθολικό παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδος που χρονολογούνται στα τέλη του 11ου αιώνα.³³ Μαρμαροθέτημα καλύπτει και το δάπεδο του ναού του Αγίου Γεωργίου στο κάστρο της Κερύνειας. Το δάπεδο αυτού του μοναδικού στην Κύπρο τετρακίονιου εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο ναού έχει ληφθεί από παλαιοχριστιανική βασιλική, όπως και οι κίονες και τα κιονόκρανα που στηρίζουν τις σταυρόσχημες καμάρες στις οποίες επικάθεται ο τρούλλος.³⁴ Στην περίοδο, ίσως, των Αραβικών επιδρομών ανήκει και το μαρμαροθέτημα του ναού που ανασκάφηκε στο Αρχοντικό της οικογένειας Κορνάρο στην Επισκοπή. Και εδώ, όπως απεδείχθη, τόσο το δάπεδο όσο και τα άλλα επιπεδόγλυφα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται από τη βασιλική του Κουρίου, που εγκαταλείφθηκε μετά τις Αραβικές επιδρομές του 7ου αιώνα.³⁵

Όλοι όσοι έχουν γράψει ή αναφερθεί στο ναό του Αγίου Λαζάρου συνδέουν την ανέγερση του ναού με τη μεταφορά των Λειψάνων του Αγίου Λαζάρου στην Κωνσταντινούπολη από το Λέοντα Στ' το Σοφό, το 898-899 κατά τον Κ. Χατζηψάλτη³⁶ ή το 901 κατά τον C. Mango.³⁷

Λιγότερο πιθανή είναι η γνώμη του R.H. Dolley³⁸ ότι η ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου Λαζάρου έγινε το 912. Πρώτος ο Χ. Παπαϊωάννου υποστήριξε ότι «όπως πολλῶ πρότερον ὁ αὐτοκράτωρ Ζήνων λαβὼν δῶρον τὸ ἱερόν τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα λείψανον (sic) παρὰ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀνθεμίου ᾠκοδομήσατο ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ μεγαλοπρεπῆ Ναὸν καὶ μοναστήριον, οὕτω καὶ νῦν καὶ ὁ Λέων οἰονοί ὡς ἀνταπόδομα τοῦ ἀνακομισθέντος λειψάνου ᾠκοδομήσατο τοῖς Κιτιεῦσι τὸν ναὸν τοῦτον».³⁹ Την άποψη αυτή αποδέχεται και ο Γ. Σωτηρίου⁴⁰ και ο A.H.S. Megaw.⁴¹ Κανέναν εν-

32. Στο χειρόγραφο Paris gr. 1589 ο ναός αναφέρεται σαν Παναγία Οδηγήτρια. Ο Estienne de Lusignan στο βιβλίο του *Description de Toute l'isle de Cypre* (Paris 1580), 31 ονομάζει τον Καθεδρικό ναό των Ελλήνων της Λευκωσίας Crussotheistrie.
33. Το δάπεδο της Αχειροποιήτου Λαμπουσής βλ. Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου* (Αθήνα 1935), πν. 26 α-β. Το δάπεδο του ναού της Παναγίας Αφέντρικας είναι αδημοσίευτο. Για το δάπεδο του Καθολικού της Μονής Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου C. Mango, "The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsoventis (Cyprus) and its Wall Paintings", *DOP* 44(1990), 68, figs 10-14. D. Michaelides, "Opus sectile in Cyprus", in A.A.M. Bryer and G.S. Georghallides (ed.), *The Sweet-Land of Cyprus* (Nicosia 1993), 79-80, figs 26-29, 42.
34. Για το δάπεδο του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο της Κερύνειας βλ. D. Michaelides, *ibid.*, 78 και εικ. 49-50.
35. S. Young, "Episkopi Serayia: The medieval manor and the Sugar industry in Cyprus", in H. Wylde Swiny, *An Archaeological Guide to the Ancient Kourion Area and the Akrotiri Peninsula* (Nicosia 1982), 151-9 pl. 121. D. Michaelides, *ο.π.π.*, 78 fig. 47-48, A.H.S. Megaw, "The Episcopal precinct at Kourion and the evidence of relocation", in A.A.M. Bryer-G.S. Georghallides (ed), *op. cit.* 60, fig. 33.
36. Κ. Χατζηψάλτη, «Η Κύπρος κατά το δεύτερον ήμισυ του ενάτου και τας αρχάς του δεκάτου μ.Χ. αιώνας», *Πεπραγμένα του Θ. Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Β (Αθήνα 1956), 327-41 και 336-8.
37. R.J.H. Jenkins, B. Laourdas, C. Mango, "Nine Orations of Arethas from codex Marc. Grec. 524", *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954), 7.
38. R.H. Dolley, "The Historical Significance of the Translation of St. Lazaros from Kypros to Byzantion", *Byzantion* 19 (1949), 59-71.
39. Χ. Παπαϊωάννου, *Ο Άγιος Λάζαρος* (εν Λάρνακα 1912), 28.
40. G.A. Sotiriou, "Les églises byzantines de Chypre a trois et a cinq coupoles et leur place dans l'histoire de l'Architecture byzantine", *Atti del V Congresso Internazionale di studi Bizantini. Roma 20-26 Settembre 1936*, II (Roma 1940), 401-9. O C. Enlart, "Les églises à coupoles d'Aquitaine et de Chypre", *Gazette des Beaux-Arts*, VIII (5e période) (Paris 1926), 141, χρονολογεί τους πολύτρολλους ναούς της Κύπρου στον 11ο και 12ο αιώνα. Κατά χρονολογική σειρά: Αγία Παρασκευή Γεροσκήπου, Άγιος Λάζαρος, Σταυροβούνι, Απόστολος Βαρνάβας, *ο.π.π.*, 142.
41. "As in the case of the domed section of St. Barnabas, the date of its construction is not recorded. But here we may have a

τούτους δε εξέτασε τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού ή άλλα στοιχεία που μπορούν να βοηθήσουν στη χρονολόγηση του. Είναι αλήθεια ότι ορισμένα μορφολογικά στοιχεία ήταν άγνωστα, γιατί είτε είχαν αλλοιωθεί από τις πολλές επεμβάσεις στην τοιχοδομία του ναού κατά τη μακροαίωνα ιστορία του, είτε εκκρύβονταν από το παχύ στρώμα γύψου που κάλυπτε το εσωτερικό του. Ο ναός του Αγίου Λαζάρου δεν είναι τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική με τρεις τρούλλους στο μέσο κλίτος και από ένα στο μέσο της καμάρας των πλαγίων κλιτών όπως οι ναοί της Αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου και των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος στην Περιστέρωνα, όπου πράγματι έχουμε τρίκλιτη βασιλική με τρεις τρούλλους στο μέσο κλίτος και από ένα στο μέσο της καμάρας των πλαγίων κλιτών.⁴² Στην περίπτωση των δυο αυτών εκκλησιών, αν και η κάλυψη των ναών φαίνεται σταυρόσχημη, λόγω της διάταξης των τρούλλων, στο εσωτερικό κυριαρχεί η εντύπωση της καμαροσκέπαστης τρίκλιτης βασιλικής, ιδιαίτερα στα πλάγια κλίτη όπου δεν υπάρχουν παραστάδες και εγκάρσια τόξα, αλλά ημικυλινδρική καμάρα που διακόπτεται στο μέσο από τους τρούλλισκους. Αντίθετα, στο ναό του Αγίου Λαζάρου, όπως και σ' εκείνο του Αποστόλου Βαρνάβα, τόσο εξωτερικά, όσο και εσωτερικά κυριαρχεί η μορφή του σταυρού, όπως στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς με τρούλλο.⁴³ Έχουμε δηλαδή στην περίπτωση του ναού του Αγίου Λαζάρου τρεις συνεχόμενους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς με τρούλλο, αλλά όχι πλήρεις, διότι ανά δύο έχουν κοινή μια καμάρα και δυο γωνιαία διαμερίσματα. Ναοί του τύπου αυτού δεν έχουν σωθεί ούτε στην Κωνσταντινούπολη ούτε στην Ελλάδα ή τη Συρία. Στη Μικρά Ασία η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Alaşehir, την αρχαία Φιλαδέλφεια, φαίνεται ότι είχε δυο τρούλλους κατά τον Hans Buchwald. Σε κάτοψη όμως η εκκλησία αυτή παρουσιάζεται σαν δυο συνεχόμενοι μονόκλιτοι με τρούλλο και όχι εγγεγραμμένοι σταυροειδείς με τρούλλο. Κατά τη γνώμη του Buchwald οι δυο τρούλλοι του μεγάλου αυτού ναού (διαστάσεων 49,87×25,81μ. περιλαμβανομένης της αψίδας) δεν είχαν τύμπανα. Ασφαλώς η ιδέα της παράταξης των τρούλλων, όπως παρουσιάζεται στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Φιλαδέλφειας και στις εκκλησίες με

τρεις τρούλλους της Κύπρου, για κάλυψη ενός χώρου είναι η ίδια. Υπάρχουν όμως και σημαντικές διαφορές μεταξύ τους.⁴⁴

Παρόμοιου τύπου εκκλησίες υπάρχουν μόνο στην Απουλία της Ιταλίας⁴⁵ και την Aquitaine της Γαλλίας.⁴⁶ Όμως οι εκκλησίες αυτές, παρά τις ομοιότητες, παρουσιάζουν και πολλές διαφορές. Ενώ δηλαδή στο μέσο κλίτος οι ναοί της Απουλίας βασικά είναι καμαροσκέπαστες βασιλικές, τα πλάγια κλίτη καλύπτονται, είτε με τεταρτοκυλινδρικές καμάρες είτε με σταυροθόλια και δεν είναι εγγεγραμμένοι σταυροειδείς με τρούλλο. Μόνο η εκκλησία της Αγίας Λουκίας στη Rapolla με δύο τρούλλους είναι δυο πλήρεις εγγεγραμμένοι σταυροειδείς με τρούλλο

clue, for the Emperor Leo VI is known to have received the relics of Lazarus from Cyprus in great state in the year 901, and more than one scholar has endorsed the reasonable conjecture that, as recompense, Leo defrayed the cost of the present church, whatever the circumstances at St. Barnabas the two churches are evidently contemporary. A transaction such as this between the Emperor and the bishop of Kition would have been compatible with the status of Cyprus in the time of Leo VI", A.H.S. Megaw, "Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial?" *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1974), 79. Κατά τον Megaw "where but in Constantinople, one may ask, did impoverished Cyprus find the resources and the inspiration for this massive reconstruction in a style alien to the local basilica tradition?", *ο.π.π.*

42. Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, εικ. 10, πιν. 20 α-β και 21β (ναός Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος Περιστέρωνας) και εικ. 11, πιν. 22α-β (ναός Αγίας Παρασκευής, Γεροσκήπου).
43. Ήδη ο Γ. Σωτηρίου στην ανακοίνωση του στο 5ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών (βλ. σημ. 28 πιο πάνω) παρατήρησε για τους ναούς του Απ. Βαρνάβα και του Αγίου Λαζάρου τα εξής "L'une et l'autre présentent aujourd'hui le même type: grandes et larges églises à trois coupôles semblables appuyées sur des doubles piliers rectangulaires. Les nefs laterales sont couvertes d'une succession des voûtes alternativement basses et hautes et disposées selon le type des églises byzantines cruciformes. Nous avons donc trois églises cruciformes successives, ayant en commun deux à deux leur bas-côtés".
44. H. Buchwald, "The Church of St. John The Theologian in Alaşehir (Philadelphia)", *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik* 30 (1981), 301-18. Κάτοψη εικ. 4, τοιμές και όψεις εικ. 1-3.
45. E. Bertaux, *L'Art dans l'Italie Meridionale I* (ανάπτυξη της 1ης έκδοσης του 1903) (Paris 1968), 388 εξ. A. Venditti, *Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale* (χωρίς τόπο και χρόνο έκδοσης) II (Napoli 1968), 948 εξ. G. Dimitrakallis, *Contribution à l'étude des Monuments Byzantines et Médiévaux d'Italie* (Athènes, 1971), 86-92.
46. C. Enlart, "Les églises à coupôles d'Aquitaine et de Chypre", *Gazette des Beaux Arts*, VIII (5e période) (Paris 1926), 159-52.

και όχι συνεπτυγμένοι, όπως στους ναούς του Αγίου Λαζάρου και του Αποστόλου Βαρνάβα.⁴⁷ Και στην περίπτωση αυτή τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με σταυροθόλια και όχι με ημικυλινδρικές καμάρες.

Οι τρούλλοι του ναού του Αγίου Λαζάρου καταστράφηκαν πριν από το 18ο αιώνα, αφού ο Β. Μπάρσκυ συγκρίνοντας το 1735 το ναό του Αποστόλου Βαρνάβα προς το ναό του Αγίου Λαζάρου αναφέρει: «*ὁ ναὸς οὗτος εἶναι πολὺ ὁμοίος εἰς τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν του κατανομήν πρὸς τὸν τοῦ Ἁγίου Λαζάρου εἰς Λάρνακα. Διαφέρουν μόνο ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ τοῦ Λαζάρου ἔχει τρεῖς ἡρειπωμένους τρούλλους, ἐνῶ ὁ τοῦ Βαρνάβα ἔχει δύο ἀκεραίους*».⁴⁸ Ο Μπάρσκυ σχεδίασε και το ναό του Αγίου Λαζάρου μαζί με την πόλη της Λάρνακας.⁴⁹ Σήμερα κάτω από τις επίπεδες ξύλινες στέγες που αντικατέστησαν τους τρούλλους υπάρχουν τέσσερα μικρά ανοίγματα που αναμφίβολα δεν είναι πρωτογενή. Δεν γνωρίζουμε επομένως ούτε τη μορφή των τρούλλων ούτε τον αριθμό των παραθύρων που υπήρχαν στα τύμπανα τους. Στα τύμπανα των τρούλλων, του ναού του Αποστόλου Βαρνάβα, που όμως είναι μεγαλύτεροι, υπάρχουν δεκαέξι παράθυρα. Στα τύμπανα των τρούλλων του μέσου κλίτους του ναού της Αγίας Παρασκευής της Γεροσκήπου υπάρχουν 4 μόνο μικρά παράθυρα. Τέσσερα μικρά παράθυρα υπάρχουν και στον ανατολικό και τον κεντρικό τρούλλο, ενώ στο δυτικό τρούλλο του μέσου κλίτους του ναού των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος υπάρχουν 12 παράθυρα. Στους τρούλλους των Μεσοβυζαντινών ναών της Κύπρου κατά κανόνα υπάρχουν 4 μικρά παράθυρα και μόνο κατ' ἐξαιρέση τους τρούλλους των ναών της Παναγίας στο Τρίκωμο, της Παναγίας του Άρακος και στο παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου υπάρχουν 12 παράθυρα. Δεκαέξι παράθυρα έχει ο τρούλλος του ναού του Αντιφωνητή κοντά στην Καλογραία. Η μεγάλη ποικιλία λοιπόν του αριθμού των παραθύρων στα τύμπανα των τρούλλων των μεσοβυζαντινών ναών της Κύπρου δεν βοηθά στην αποκατάσταση της μορφής των τρούλλων του ναού του Αγίου Λαζάρου.

Προτού εξετασθούν τα άλλα μορφολογικά στοιχεία του ναού του Αγίου Λαζάρου πρέπει να εξετασθεί η τυπολογία του. Σημειώθηκε πιο

κάτω ότι αποτελείται από τρεις συνεπτυγμένους εγγεγραμμένους σταυροειδείς με τρούλλο. Κατά συνέπεια διαφέρει τόσο από τον ερειπωμένο ναό που είχε κτισθεί στο διάδρομο που ένωνε τα νότια κλίτη με το βαπτιστήριο της βασιλικής του Αγίου Ελιφανίου όσο και από τις καμαροσκέπαστες βασιλικές και τους πεντάτρούλλους ναούς. Κατά τον Α.Η.Σ. Megaw, οι βασιλικές με πεσσοστοιχίες που αντικατέστησαν τις κιονοστοιχίες και οι καμαροσκέπαστες βασιλικές είναι κτίσματα του τέλους του 7ου ή του 8ου αιώνα.⁵⁰ Τούτο είναι πολύ πιθανό. Η δεύτερη βασιλική του Αγίου Σπυριδώνος στην Τρεμετουσιά της οποίας τα κλίτη χωρίζονταν με πεσσοστοιχίες, στις οποίες ενσωματώθηκαν βάσεις με συμφυή τμήματα κίωνων της πρώτης βασιλικής κτίστηκε πιθανότατα μετά την επιδρομή του Ουαλίντ το 743 μ.Χ. ή μετά την επιδρομή του Αρουν-αλ-Ρασίντ το 806 κατά τις οποίες καταστράφηκαν πολλές εκκλησίες όπως αναφέρει ο Θεοφάνης.⁵¹ Η αρχική βασιλική δεν φαίνεται να υπέστη οποιαδήποτε ζημιά κατά τις δυο πρώτες Αραβικές επιδρομές (το 649 και το 653), όπως φαίνεται από την ομιλία του επισκόπου Πάφου Θεοδώρου κατά την εορτή του Αγίου Σπυριδώνος στις 14 Δεκεμβρίου 655.⁵² Εξ άλλου σ' ένα από τους πεσσοστούς της νότιας πεσσοστοιχίας της δεύτερης βασιλικής του Αγ. Ηρακλειδίου, στην ομώνυμη Μονή στο Πολιτικό, βρέθηκαν δυο στρώματα τοιχογραφιών. Το νεώτερο χρονολογείται από την άποψη τεχνολογίας στον 11ο αιώνα, ενώ το παλαιότερο, που διατηρεί έντονη την Ελληνιστική παράδο-

47. A. Venditti, *ο.π.π.*, 948 εξ. και εικ. 563-569. Στην Αγία Λουκία οι δυο τρούλλοι βρίσκονται πολύ μακριά ο ένας του άλλου, λόγω της μεσολάβησης δυο καμάρων.

48. Α. Στυλιανού, «Αι Περιηγήσεις του Ρώσου Μοναχού Βασιλείου Γρηγόροβιτς Βάρσκυ-Πλάκα-Αλλόβ, άλλως Βασιλείου Μοσκοβορώσσου Κιεβοπολίτου εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί* ΚΑ (1957), 114.

49. Α. Στυλιανού, *ο.π.π.*, πιν. 4.

50. Α.Η.Σ. Megaw, "Byzantine Architecture", *DOP* 28 (1974), 76.

51. Για τις επιδρομές του Ουαλίντ και του Χαρούν αλ Ρασήτ, Θεοφάνης *Χρονογραφία* (De Boor) 417, και 482, αντίστοιχα.

52. Η ομιλία του Θεοδώρου Πάφου εξεδόθη από τον Van den Ven, *La légende de St. Spyridon évêque de Trimithonte* (Louvain 1953). Για τη βασιλική του Αγίου Σπυριδώνος, Α. Παπαγεωργίου, «Έρευνα εν τω ναώ του Αγίου Σπυριδώνος εν Τρεμετουσιά», *Κυπριακαί Σπουδαί* Λ (1966), 17-33. Για τη βασιλική του Αγίου Ηρακλειδίου, *Ιδίου*, *Η Παλαιохριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964*.

ση δεν μπορεί να είναι νεώτερο του 8ου αιώνα. Λίγο αργότερα όμως κτίζονται ο ναός της Αγίας Παρασκευής της Γεροσκήπου και ο ναός του Αγίου Αντωνίου στα Κελλιά, εννέα μόνο χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Λάρνακας. Ο πρώτος με τρεις τρούλλους στο μέσο κλίτος και δυο μικρότερους στο μέσο των πλαγίων κλιτών και ο δεύτερος στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο. Και οι δύο διασώζονται τοιχογραφίες του τέλους του 9ου ή των αρχών του 10ου αιώνα.⁵³ Οι δυο αυτοί ναοί κτίστηκαν επομένως όχι αργότερα από τον 9ο αιώνα.

Ο Α.Η.Σ. Megaw εισηγείται ότι η έμπνευση του αρχιτεκτονικού σχεδίου των ναών του Αποστόλου Βαρνάβα και του ναού του Αγίου Λαζάρου πρέπει να αναζητηθεί στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως να αναφέρει οποιoδήποτε πρότυπο.⁵⁴ Αντίθετα η Α.Ι. Wharton ακολουθώντας τον Megaw εισηγείται σαν πρότυπα τους ναούς των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Έφεσο.⁵⁵ Όμως τόσο ο ναός των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη που κατεδαφίστηκε από τον Μωάμεθ τον Β', όσο και ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Έφεσο ήταν σταυρόσχημες βασιλικές με πέντε τρούλλους⁵⁶ και όχι συνδυασμός τριών συνελτυγμένων εγγεγραμμένων σταυροειδών με τρούλλο. Αν οι βασιλικές αυτές της Κωνσταντινούπολης και της Εφέσου ενέπνευσαν κάποιο αρχιτεκτονικό σχέδιο, αυτό μπορεί να είναι το σχέδιο των πεντάτρούλλων ναών και όχι εκείνο των ναών του Αποστόλου Βαρνάβα και του Αγίου Λαζάρου.

Επιπλέον η τοιχοδομία του ναού του Αγίου Λαζάρου και του Αποστόλου Βαρνάβα είναι καθαρά κυπριακή με αδρά τετραγωνισμένους πωρόλιθους. Σε κανένα σημείο των ναών αυτών δεν παρουσιάζεται πλινθοδομή ή εναλλαγή λίθων και πλίνθων, όπως σε ορισμένους ναούς του 11ου και των αρχών του 12ου αιώνα (παρεκκλήσι Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Καθολικό της Μονής της Παναγίας Αψινθιώτισσας, ναός Αγίου Ιλαρίωνα, και σε λιγότερο βαθμό, ναός Αγίου Νικολάου της Στέγης, Παναγίας Τρικώμου, κ.ά.). Εν τούτοις αναμφισβήτητη επίδραση της Κωνσταντινούπολης είναι τα μακρόστενα παράθυρα που φθάνουν σχεδόν μέχρι το

δάπεδο, που στα τύμπανα τα οποία κλείουν τις εγκάρσιες καμάρες που στηρίζουν τους τρούλλους είναι επάλληλα.⁵⁷ Στην Κύπρο τα παράθυρα των μεσοβυζαντινών ναών που έχουν σωθεί, από τον 9ο μέχρι το 12ο αιώνα είναι πολύ μικρά και περιορισμένα.⁵⁸ Τα αρχικά παράθυρα του ναού του Αγίου Λαζάρου είναι μοναδικά στην Κύπρο. Σπάνιο για την Κύπρο, μετά τον 7ο αιώνα είναι και το μαρμαροθέτημα που κάλυπτε το δάπεδο και σώθηκε μόνο στα τοξω-

53. Annabel Jane Wharton, *Art of Empire, Painting and Architecture of the Byzantine Periphery* (University Park and London, 1988), 60, 63.

54. Α.Η.Σ. Megaw, "Byzantine Architecture", *DOP* 28 (1974), 79.

55. Α.Ι. Wharton, *ο.π.π.*, 66.

56. Γενικά πιστεύεται ότι ο ναός του Αγίου Μάρκου στη Βενετία αντιγράφει στο σχέδιο το ναό των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης. Ο Demus, *The Church of San Marco in Venice* (Washington 1960), 88 εξ. Για τη βασιλική του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου J. Keil, *Die Johanneskirche, Forschungen in Ephesos*, IV, 3 (Wien 1951).

57. Καθολικό Μονής Κωνσταντίνου του Λιβός που κτίστηκε το 907 και ο ναός του Μυρραλαίου γύρω στο 920. C. Mango, *Byzantine Architecture* (New York 1976), 203-5, εικ. 221-222 και 225. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Penguin Books, 3rd edition 1979), 377-84, εικ. 308-314.

58. Στις μικρές καμαροσκέπαστες εκκλησίες υπάρχει συνήθως ένα μικρό στενό άνοιγμα ψηλά στο δυτικό τοίχο, όπως στην εκκλησία της Αγίας Σολομωής στην Κωμη του Παλού που μπορεί να χρονολογηθεί στον 8ο αιώνα αν όχι νωρίτερα. Στο βόρειο τοίχο της εκκλησίας αυτής, μετά την αφαίρεση από τους Τούρκους της κεφαλής ενός Αγγέλου που χρονολογείται στον 9ο αιώνα, βρέθηκε αρχαιότερη τοιχογραφία τελείως διαφορετικής τεχνοτροπίας. Το ίδιο και στην εκκλησία της Ασίνου που κτίστηκε, ίσως, το 1099. Στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου στα Κελλιά δεν σώθηκαν τα αρχικά τύμπανα που κλείουν τη βόρεια και νότια καμάρα του ναού. Στο ναό του Αγίου Νικολάου της Στέγης, 11ος αιώνας, υπήρχε αρχικά ψηλά στο βόρειο τοίχο μικρό δίλοβο παράθυρο που αργότερα έγινε μονόλοβο με την αφαίρεση του διαχωριστικού πεσίσκου. Δυο μικρά παράθυρα υπήρχαν και στα δυο δυτικά γωνιαία διαμερίσματα του ναού. Μικρά παράθυρα μονόλοβα ή δίλοβα υπάρχουν ψηλά στα τύμπανα των καμαρών και άλλων εγγεγραμμένων σταυροειδών με τρούλλο (Αγ. Φίλωνος Ριζοκαρπάσου, Αγίου Γεωργίου Χορτακίων Σωτήρας, Αγίου Αντύπα στο Πυρρί). Κατ' εξαίρεση στο καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστή στο τύμπανο της νότιας καμάρας υπήρχε τρίλοβο παράθυρο. Τελείως διαφορετικής μορφής, ορθογώνιο παράθυρο υπάρχει στο τύμπανο του δυτικού τυφλού τόξου του βόρειου τοίχου του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος της Μονής του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Στο ίδιο παρεκκλήσι ψηλά στο βόρειο τοίχο υπάρχει πολύ μικρό σταυρόσχημο άνοιγμα, ενώ στο ναό της Παναγίας στο Τρίκωμο ψηλά στο νότιο τοίχο υπάρχει μικρό δίλοβο παράθυρο. Δίλοβα παράθυρα υπάρχουν ψηλά στους τοίχους της εκκλησίας της Παναγίας στην Κοψίνου, ενώ μονόλοβα στο ναό της Παναγίας του Κάμπου στη Χοιροκοιτία.

τά ανοίγματα των πεσσών του ναού Αγίου Λαζάρου.⁵⁹ Π' αυτό οφείλεται πιθανότατα σε μίμηση δαπέδων ναών της Κωνσταντινουπόλεως.

Δυστυχώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, καμιά πληροφορία δεν υπάρχει για το χρόνο ανέγερσης του ναού του Αγίου Λαζάρου. Τα τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία του ναού δεν μπορούν ούτε να βεβαιώσουν, ούτε να απορρίψουν την κατά παράδοση αποδεκτή χρονολόγηση του ναού, ότι δηλαδή κτίσθηκε κατά το χρόνο της ανακομιδής των λειψάνων του Αγίου Λαζάρου στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰ δηλαδή γύρω στα 900. Ο τύπος του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο είχε δημιουργηθεί από τον 7ο αιώνα, αν όχι παλαιότερα και ήταν ο επικρατέστερος τύπος εκκλησίας κατά τον 9ο και 10ο αιώνα.⁶¹ Στην Κύπρο το αρχαιότερο παράδειγμα του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο είναι ο ναός του Αγίου Αντωνίου στα Κελλιά που χρονολογείται στον 9ο αιώνα. Στον ίδιο αιώνα χρονολογείται και ο πεντάτρούλλος ναός της Αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου, ενώ ο ναός με τρεις τρούλλους στο μέσο κλίτος που κτίσθηκε στο διάδρομο που οδηγεί από τα νότια κλίτη στο βαπτιστήριο της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου είναι πιθανότατα αρχαιότερος. Δεν είναι επομένως αδύνατη η σύζευξη του πολύτρουλλου με τον εγγεγραμμένο σταυροειδή στα τέλη του 9ου ή τις αρχές του 10ου αιώνα και η δημιουργία του τύπου του ναού του Αγίου Λαζάρου και του Αποστόλου Βαρνάβα. Όμως τα επάλληλα παράθυρα στους μακρούς τοίχους του ναού οφείλονται σ' επίδραση της Αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινουπόλεως. Στην ίδια όμως την Κωνσταντινούπολη τα μεγάλα επάλληλα παράθυρα πρωτοπαρουσιάζονται στο Καθολικό της Μονής του Κωνσταντίνου του Λιβός που κτίσθηκε το 907 και στο ναό του Μυρελαίου που κτίσθηκε γύρω στα 920.⁶² Δεν φαίνεται, λοιπόν πιθανό ότι ο ναός του Αγίου Λαζάρου κτίσθηκε πριν από τους δυο αυτούς ναούς της Κωνσταντινούπολης. Επί πλέον ο τύπος των μαρμαροθετημάτων που σώθηκαν στα τοξωτά ανοίγματα των πεσσών του ναού του Αγίου Λαζάρου δεν είναι αρχαιότερος του 11ου αιώνα, σύμφωνα με τον Δ. Μιχαηλίδη.⁶³ Βέβαια δεν μπορεί ν' αποκλεισθεί ότι η τοποθέτηση του μαρμαροθετήματος έγινε σε χρόνο μεταγενέστερο της ανοικοδόμησης του ναού.

Κατά συνέπεια, τόσο τα επάλληλα παράθυρα των μακρών τοίχων, όσο και το μαρμαροθετήμα που κάλυπτε το αρχικό δάπεδο χρονολογούν το ναό του Αγίου Λαζάρου όχι κατά τη μεταφορά των λειψάνων του στην Κωνσταντινούπολη από το Λέοντα Στ' το Σοφό, αλλά μετά από αυτήν, ίσως μετά την επανασύνδεση της Κύπρου με το Βυζάντιο το 965. Είναι αξιοσημείωτο ότι στις ομιλίες του Αρέθα δεν αναφέρεται ότι τα λείψανα του Αγίου Λαζάρου ανακομίσθηκαν από το Κίτιον. Ο Αρέθας αναφέρει: «ὁ νῦν ἡμῖν ἐκ Κύπρου τῆ βασιλέως συνέσει ἐπιδημῶν». Στὴν πρώτη ὁμιλία καὶ «δῆλον ὡς Λάζαρος... ἰν' ἐκ Κύπρου τῆ βασιλέως συνέσει ἐπιστάς».⁶⁴ Σαφῆς ἀναφορὰ γιὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου Λαζάρου ἀπὸ τὸ Κίτιον στὴν Κωνσταντινούπολη γίνεται στὸ Συναξάριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως δηλαδή κατὰ τὸν 11ο-12ο αἰῶνα.⁶⁵ Ασφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ τὰ ἄλλα Μεσοβυζαντινὰ μαρμαροθετήματα (Μονὴ Χρυσοστόμου, ναὸς Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Κάστρου τῆς Κερύνειας) χρονολογούνται στὸν 11ο αἰῶνα. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ Βυζαντινοὶ διοικητὲς τῆς Κύπρου κτίζουν ναοὺς καὶ μετακαλοῦν ζωγράφους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴ διακόσμηση τους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μόνον ἓνας ναὸς σώθηκε ἀπ' αὐτοὺς ποὺ κτίσθηκαν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς Διοικητὲς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς Μονῆς Χρυσοστόμου. Τὸ παρεκκλήσιο αὐτὸ κτίσθηκε με δαπάνη τοῦ Ευμάθιου Φιλικάλη, φίλου τοῦ Αυτοκράτορα Ἀλέξιου Κομνηνοῦ.⁶⁶ Οἱ τοιχογραφίες τοῦ θεωροῦνται ἔργο Κωνσταντινουπολίτη ζωγράφου ποὺ μετακλήθηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.⁶⁷ Τὸ δάπεδο τοῦ

59. Βλ. Πιο πάνω σ. 21-23.

60. Για το χρόνο της ανακομιδής των λειψάνων του Αγίου Λαζάρου στην Κωνσταντινούπολη βλ. σ. 24-26 πιο πάνω.

61. R. Krautheimer, *ο.π.π.*, 229 εξ. 276 εξ.

62. Βλ. σ. 56.

63. Δ. Μιχαηλίδης, *ο.π.π.*, σ. 33.

64. Β. σ. 37. *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954), 21, 22.

65. *SEC* (Bruxelles 1902), 146. «Λέων ὁ πιστός ἐν βασιλεύσει... ἀποστείλας ἐν τῇ τῶν Κυπρίων νήσῳ, εὗρε τὸ ἄγιον ἐκεῖνο λείψανον ἐν τῇ Κιτιαίῳ πόλει κείμενον ὑπὸ γῆν ἐν μαρμαρίνῳ λάρνακι, χιλοστοῦ τάχα παρωχητότος χρόνου, ἐν ἣ ἐγγεκόλαπτο γράμματα ἑτερόγλωσσα «Λάζαρος ὁ τετραήμερος καὶ υἱὸς Χριστοῦ».

66. C. Mango-E.J.W. Hawkins, "Report on Field Work in Istanbul and Cyprus", *DOP* 18 (1964), 333-9.

67. D. Mouriki, "Stylistic trends in Monumental painting of Greece during the eleventh and twelfth centuries", *DOP* 34-35 (1982), 98-9.

παρεκκλησίου εκαλύπτετο με μαρμαροθέτημα, ίχνη του οποίου εσώζοντο κοντά στο δυτικό τοίχο βορείως της δυτικής εισόδου και κοντά στη δυτική πλευρά της ανατολικής παραστάδος του κεντρικού τυφλού τόξου του νοτίου τοίχου, όπου και η αναθηματική επιγραφή. Μαρμαροθετήματα όμως σώθηκαν και στο συνεχόμενο καθολικό της Μονής⁶⁸ που εγκαινιάσθηκε, σύμφωνα με το σχετικό σημείωμα του κώδικα Paris.Gr.402, στον οποίο περιέχεται το Τυπικό της Μονής (=το Τυπικό της Μονής του Αγ. Σάββα της Παλαιστίνης), στις 9 Δεκεμβρίου 1090.⁶⁹ Επομένως τα μαρμαροθετήματα αυτά έχουν όριο ante quem το έτος καθαγιασμού του Καθολικού. Πρέπει να σημειωθεί ότι σ' όλο το 12ο αιώνα διοικητές της Κύπρου ήσαν είτε μέλη της οικογένειας των Κομνηνών είτε πρόσωπα άμεσα συνδεδεμένα μ' αυτούς.

Είναι γνωστός ο ζήλος της οικογένειας των Κομνηνών για την ανέγερση ναών και μονών. Είναι κατά συνέπεια πολύ φυσικό και οι διοικητές της Κύπρου, μέλη της οικογένειας των Κομνηνών, ή πρόσωπα που συνδέονταν μ' αυτήν να έκτιζαν ναούς που οπωσδήποτε θα είχαν την επίδραση της Κωνσταντινουπόλεως. Μια από τις επιδράσεις αυτές φαίνεται ότι ήταν και η κάλυψη των δαπέδων των ναών με μαρμαροθετήματα.

68. Βλ. σημ. 33.

69. A. Dmitrievsky, "Opisanie Lyturgicheskikh Pukopisei III", *Τυπικά* (Petrograd 1917), 121-2, 392. C. Mango-E.J.W. Hawkins, "Report on Field work in Istanbul and Cyprus 1962-63", *DOP* 18 (1964), 334.